

TARTALOM

ORVOSI NYELV AZ ÓKORBAN

- Bácskay András** ■ Bevezető 79
- Bősze Péter** ■ Az egyetemes orvosi nyelv az orvos szemével 80
- Bácskay András** ■ A „gyógyító kezelés” (*buḫtu*) fogalma a mezopotámiai orvosi szövegekben 93
- Győry Hedvig** ■ Óegyiptomi szemészeti receptek 99
- Fröhlich Ida** ■ „Rettegés”, „megrettenés” (*paḫad*) az ókori zsidó szövegekben 107
- Gradvohl Edina** ■ *Delphys, hystera, métra*. Hol lakik a magzat? 114
- Németh György** ■ Frenetikus – Mivel gondolkozunk, mivel érzünk? 117
- Fódi Attila** ■ Farmakognózia az ősi Kínában gyógyszerkönyvi példák alapján 120

MEGHÍVÓ

Orvosi nyelv az ókorban

Tudományos rendezvény az ókori keleti és a görög orvosi nyelvről

2014. november 28., MTA Székház

Orvosi nyelv az ókorban

Tudományos rendezvény az ókori keleti és a görög orvosi nyelvről

az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya, az Orvosi Tudományok Osztálya, a PPKÉ BTK Mezopotámiai orvosi szövegek kutatócsoport, a Magyar Orvosi Nyelv című folyóirat és az Európai Nőgyógyászati Rák Akadémia szervezésében

Időpont 2014. november 28. 9.00–15.00

Helyszín MTA Székház

Elnökök **Bácskay András, Bószte Péter**

Program

Bevezető

9.00–9.15

| Bószte Péter

Gondolatok az egyetemes orvosi nyelvről

Mezopotámiai orvoslás

9.15–9.45

| Bácskay András, PPKÉ

A „gyógyító kezelés” (bulītu) fogalma a mezopotámiai orvosi szövegekben

9.45–10.15

| Esztári Réka, PPKÉ

A nő bajok terminológiája az ókori Mezopotámiai orvosi szövegekben

10.15–11.45

| Kávészünet

Egyiptomi orvoslás

11.45–12.15

| Györy Hedvig

Szépművészeti Múzeum Egyiptomi orvosi szövegek

Zsidó orvoslás

12.15–12.45

| Fröhlich Ida, PPKÉ

Félelem, szorongás (pahad) az ókori zsidó forrásokban

12.45–13.15

| Kávészünet

Görög orvoslás

13.15–13.45

| Gradwohl Edina, SOTE

Delphys, hystera, métra. Hol lakik a magzat?

13.45–14.15

| Németh György, ELTE

Mivel gondolkodunk, mivel érzünk? Ez frenetikus!

Kínai orvoslás

14.15–14.45

| Földi Attila, buddhista tanító

Farmakognózia az ősi Kínában gyógyszerkönyvi példák alapján

Zárszó

| Bácskay András

TOVÁBBI TUDNIVALÓK

A részvétel ingyenes, de a szervezők előzetes jelentkezést kérnek.

JELENTKEZÉS

Bácskay András – bacsokayandras@btk.ppk.ehu

Bácskay András

Bevezető

A betegségek gyógyítása egyidős az emberi kultúrával, ám az e tevékenységről tudósító források, valamint az egyes kultúrák gyakorlatai rendkívül szerteágazóak. A különböző hagyományok pedig sajátos, az adott kultúrára jellemző tudományos, illetve orvosi nyelvet teremtettek. Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya, az MTA Orvosi Tudományok Osztálya, a PPKE BTK Mezopotámiai orvosi szövegek kutatócsoportja, a Magyar Orvosi Nyelv című folyóirat és az Európai Nőgyógyászati Rák Akadémia 2014 november 28-án az Orvosi nyelv az ókorban címmel rendezett tudományos konferenciát, amelyen az ókori keleti és görög kultúrák kivételesen gazdag forrásanyaggal rendelkező és rendkívül összetett terminológiát alkalmazó orvosi hagyományt bemutató előadásai hangzottak el.

Az ékírásos agyagtáblákra írt, zömében akkád nyelvű mezopotámiai orvosi szövegek közel két évezredet ölelnek át, e hosszú tradíció pedig egyedi szövegtípusok (így például ún. diagnosztikai szövegek, kezelési szövegek, orvosi ráolvasások stb.), valamint standardizált orvosi szakmunkák (így például a fejpanaszokkal kapcsolatos kezelési eljárásokat tartalmazó ún. UGU-sorozat) létrejöttét eredményezte. A fentiekhez hasonló folyamatot figyelhetünk az egyiptomi orvosi szöveghagyomány esetében is, amelynek legfontosabb forrásanyagát a páciens „kórképét”, illetve a diag-

nosztizált betegség kezelését leíró recepteket tartalmazó ún. orvosi papiruszok jelentik. A héber–arámi orvoslás esetében nem maradtak fenn a mezopotámiai vagy az egyiptomi orvosi szövegekhez hasonló eseteleírások vagy éppen receptek. Az Ó- és Újszövetség, illetve az e könyvek háttérében álló ún. apokrif irodalom (vagyis a bibliai kánonba föl nem vett könyvek), valamint a Talmud és a kora középkori zsidó irodalom azonban számos, a héber–arámi orvosi gyakorlatra, illetve az e gyakorlat mögött meghúzódó világgépre utaló történetet tartalmaz. A görög orvosi hagyományban éles különbség ragadható meg a filozófiai iskolák tanításain alapuló „elméleti”, illetve az ezzel a módszerrel szemben álló, a gyakorlati tapasztalatot előtérbe helyező „hippokratészi” megközelítések között, amelynek legfontosabb forrásai közé Hippokratész és más „praktizáló” orvosok szakkönyvei tartoznak. Teljesen önálló hagyományt képvisel a hagyományos kínai orvoslás, amelynek legfontosabb forrásanyagát a Han-korból származó orvosi szakkönyvek jelentik.

A konferencián elhangzott előadások a fentebb felsorolt kultúrák orvosi szövegeinek, illetve az e források mögött meghúzódó kulturális háttér bemutatásával és elemzésével foglalkoznak, amelynek során az ókori tudományos szöveghagyomány belső logikáját veszik górcső alá.

Bősze Péter

Az egyetemes orvosi nyelv az orvos szemével

BEVEZETŐ Az orvosi nyelv az orvostudomány szókészletének és a nyelvhasználatának összessége. Lévén tudomány, az orvosi nevezéktár is rendszerezett szókészlet: az emberi szervezet részeinek, működésének és ezek hibáinak fogalmait öleli fel. Az egyetemes orvosi nyelv az orvosi nyelvek összességére: bárhol a világon előforduló orvosi nyelvi történések mind-mind a részei – egyidős az emberrel, az emberi nyelvvel. Kezdetben nyilván nem volt orvostudomány, de az emberi szervezettel kapcsolatos szavak, képek a legelső között formálódtak. Az egyetemes orvosi nyelv története folyamat, az orvosi szaknyelv életfolyamata. Igen, életfolyamat, mert a nyelv él, és állandóan változik. Szókészlete, kivált a szaknyelvek folytonfolyvást bővül, de el is tűnnek szavak, elavult fogalmak elnevezéseit a feledés borítja: nyomuk legfeljebb a szótárakban lelhető fel.

AZ EGYETEMES ORVOSI SZAKNYELV FÖLTÉRKÉPEZÉSÉNEK LEHETŐSÉGEI Ahhoz hogy az egyetemes orvosi szaknyelv történetét föltérképezzük, célszerű korszakokra bontani, mégpedig az emberi történelem korszakolása szerint, hiszen az orvosi nyelv az emberi beszéd kezdetekor alakult ki, és mindenkor tükrözte az ember és a nyelv fejlődését. A nyelvtörténetünk időbeli viszonyítása is ezt követi: megkülönböztet ősmagyar, ómagyar, középmagyar, újmagyar és újabb magyar kort. Hasonlóan korszakoljuk az egyetemes orvostudományt: megkülönböztetjük az egyetemes orvosi nyelv őskorát, ókorát, középkorát és újkorát, valamint az újabb korát, a jelent és – történelmi léptékekkel – a közelmúltat. Mint minden korszakolás, a nyelveké is keret csupán, nem éves, sőt évtizedes, de ha a történelmi korokban gondolkodunk,

Történelmi korok – meghatározások és időrend

ŐSKOR Az emberelődök (hominina) megjelenése (4–6 millió éve) és az írott történelem kezdete (Kr. e. 4000) közötti időszak.

Az őskor szakaszai (régészeti korok Eurázsia területén)

Az emberelődök kora (földtörténeti negyedidőszak [pleisztocén], amely visszanyúl a harmadidőszak [pliocén] végére, 4-6 millió – 2,4 millió év közötti időszak)

Kőkorszak (2,4 millió évvel ezelőtt – Kr. e. 4500)

Ős- vagy pattintott kőkorszak, paleolitikum (az utolsó jégkorszak végéig...)

- Elő- és ősemberek, a Homo első képviselőinek a megjelenése (Kr. e. 160 000 évig) (Homo habilis, erectus, ergaster stb.)
- A mai ember (*Homo sapiens*) megjelenése (Kr. e. 160 000–60 000 év)
- A föld benépesítése, a mai emberfajták és nyelvcsaládok kialakulása (Kr. e. 60 000–10 000)

Középső vagy átmeneti kőkorszak, mezolitikum (a jégkorszaktól a gazdálkodás kezdetéig; Kr. e. 10 000–7000)

Újkőkorszak vagy csiszoltkőkorszak, neolitikum (a fémhasználat kezdetéig; Kr. e. 7000–4500)

Kőrézkorszak (a rézművelés kezdetétől a bronz megismeréséig; Kr. e. 4500–3300)

ÓKOR Az írásbeliség kezdetétől (Kr. e. 3500) a Nyugatrómai Birodalom bukásáig (Kr. u. 476). Az ókor régészeti szakaszai a fémkorok: kezdődik a kőrézkor utolsó részében, ezt folytatja a bronzkor (Kr. e. 3300–1200), majd a vaskor (1200 – mm)

KÖZÉPKOR (Európa) (V–XV. század)

Korai középkor (a népvándorlások kora; V–X. század)

Érett középkor (a feudalizmus kora, XI–XIV. század)

Késő középkor (a reneszánsz és a humanizmus kora, XIV–XV. század)

ÚJKOR (Európa) (XV. századtól, a középkor végétől)

Korai újkor (XV–XVII. század)

Mai kor (a XVII. század végétől)

Megjegyzés: A történelmi és a régészeti korok határait nem egységesen ítélik meg, földrészenként, sőt országonként is változhatnak. Például a középkor kezdetét legtöbbször a Nyugatrómai Birodalom bukásához kötik, ám ez csak európai történelmi korszak, hiszen a keleti birodalmak nem mind omlottak össze, nem mindenütt volt ugyanakkor a korszakváltás. A középkor végét azonban még Európán belül sem egységesen határozzák meg: általánosságban a Bizánci Birodalom összeomlását, Konstantinápoly elesztét (1453) tartják a határnak, de vannak, akik szerint Amerika felfedezése (1492) a korszak vége, mások pedig a reformáció kezdetéhez (1517) kötik. Az újkornál még több a különböző nézet, sőt az elnevezések is: nevezik a mai kort modern újkornak, a legújabb kornak is. Ezek a különbségek történelmi léptékekben lényegtelenek.

még csak nem is évszázados pontosságú. Mégis helyénvaló: a történések időbeli rendszerezhetőségének az alapja.

Tanulmányozhatjuk még az egyetemes orvosi nyelvet a tárgykörök (*betegségnevek, anatómiai szókincs, gyógyszernevek, sérülések* stb.) szerint is, függetlenül vagy karöltve az korszakolással.

AZ ÓSKOR ORVOSI NYELVE A nyelv minden bizonnyal a Homo sapiens létrejöttével keletkezett a gondolkodás kifejezőeszközeként. Hogy az emberelődöknek volt-e valamilyen kezdetleges beszédük, miként közölködtek egymással, nem tudjuk.

Lascaux-i barlangrajz

A Homo sapiens hozzávetőlegesen Kr. e. 60 000 évvel alakult ki, tehát az őskor vége felé. Gyógyítói tevékenységéről jószerivel semmit nem tudunk, így nyilvánvalóan az orvosi nyelvről sem. Szájhagyományként a történések ugyan továbbadódhattak emberöltők sokaságán, ez néhány száz évnél hosszabbra mégsem nyúlt; évezredek távlatokban tehát

a szóbeszéd már nem őrződött meg. Ám ha a barlangrajzokat a nyelv kifejeződésének tekintjük, és ezt joggal tehetjük, mert a gondolkodás képekkel is kifejezhető, valami emlékünkhöz még csak van e régmúltból is. A barlangrajzok zömükben állatokat ábrázolnak, de cselekvéseket is. A lascaux-i barlang egyik képén egy fekvő ember látható, akit a támadó állat, feltehetően bölény ölt meg. A kép tehát cselekvést is kifejez – nemcsak díszítés lehetett a célja. Képzletben gondolhatjuk azt is, hogy a kép figyelmeztetés: Óvakodj a bölénytől! Ha ez így van, akkor még azt is mondhatjuk, hogy ez a barlangkép a „betegség-megelőzés” gondolatának legősibb kifejezése.

Az első barlangrajzokat a XIX. században fedezték fel Európában. A legismertebbek az altamirai és a lascaux-i. Nem egy igen tetszetős, amely arra utal, hogy az ősember már tudott rajzolni. Az altamirai barlangban lévő 20–25 ezer évvel ezelőtt készülhettek: állatokat ábrázoló színes képek. A legszebb alkotásokat a dél-franciaországi Lascaux barlangjában találták, amelyet a kőkorszak emberének sixtusi kápolnájaként is emlegetnek (Kéki 2000: 17).

AZ ÓSKOR ORVOSI NYELVE Az ókor orvosi nyelvét két alapvető szempont szerint is tanulmányozhatjuk:

- a források nyelvének és írásfajtájának (ékírás, hieroglif írás, betűírás stb.) tükrében
- és a tárgyköröknek megfelelően.

A tárgykörök lehetnek általánosak, a jelentést nem megkülönböztető (étikus univerzális kategóriák [szülés, fejpanaszok stb.]), illetőleg valamely kultúra saját fogalomköreinek

megfelelők (émikus megközelítés). Izgalmas lehet még a valások szerinti rendszerezés – ez még feltáratlan, várat magára.

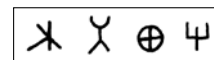
AZ ÓKORI ORVOSI NYELV AZ ÍRÁSFORMÁK TÜKRÉBEN

Az írás felfedezését a suméroknak tulajdonítják, a legkorábbi írott források a Kr. e. 3100 körüli időszakból, az ún. Uruk kultúra IV. szakaszából származnak. Az írás feltalálását az egyik sumer irodalmi szövegleírás Uruk III. évezredi legenda uralkodójához, Enmerkar királyukhoz kapcsolja – azért találta ki, mert a futára nem tudta megjegyezni a hosszú szövegeket. Bizonyos, hogy a sumérok a Kr. e. III. évezredben már ismerték az írást. Ez az időpont az ókor kezdete. A legősibb írásos emlékeink innen valók, jöllehet közel azonos időben jöhettek létre az egyiptomi hieroglifák is.

Az ókori írásoknál természetesen szó sincs a mai latin betűs nyomtatott írásokról; sok évezredek út vezetett odáig. Az írás kialakulását és az írásformákat alapvetően Kéki Bélának *Az írás története* című könyve alapján ismertetem (Kéki 2000).

Megjegyzés: Az írás kialakulásáig eltelt hosszú úton az ember „az emlékeztetés és gondolatközlés különféle módjait eszelte ki” (Kéki 2000: 12). Ilyenek voltak (i. m. 12–19):

- Rováspálca. Az emlékeztetés eszköze, például kölcsönadásnál, de az állatállományt is így tartották nyilván. A rováspálcika két részébe bevették a rovátkákat a számoknak megfelelően, majd kettétörték a pálcát, és az egyik az egyik, a másik a másik félnél maradt. Az egyet függőleges vonallal, az ötöt, tízet jelekkel (Λ, Δ, ▲) írták.
- Csomójelek. Valamilyen zsinórra ugyanabból vagy más anyagból csomókat kötöttek a számszerűség nyilvántartására, például az államigazgatásban.
- Kagylófűzerek (arokó). Ezeket üzenetváltásra használt, többek között Afrikában. A felfűzött kagylók száma, állása rejtette az üzenetet. Például két kagyló egymás felé fordítva barátságot, egymásnak háttal ellenségességet fejezett ki. A kagylókat nádcsomókkal stb. is kiegészítették; így „levelezték”. Sokféle (övek, korongok) változata volt.
- Tulajdonjegy (billog). Az állattartó népek használták a jószágok megjelölésére: a tulajdonost kis ábrácska (*kereszt, csillag, sarló, madárláb* stb.) jelölte, amelyet beleégettek az állatok bőrébe. Hasonlóan képirásjeleket véstek a hímökbötra vagy követpálcára. Ezeket a hívívó vitte magával, így igazolta, hogy ő az illetékes arra, amit közvetít.

Képirás (piktográfia) és a fogalomírás (ideográfia). A képirás tárgyakat jelölő ábrák sokasága, amelyeket a gondolatközlésre készítettek. Tárgyakat kezdetben élethűen, majd fokozatosan egyszerűsödve, vázlatosan jelölték. A kép az ábrázolt tárgyat jelenti, legtöbbször általánosítva: a vázlatosan rajzolt házikó például lehetett kunyhó, ház, csűr, viskó stb. A fogalomírás a képirás továbbfejlődése: ugyanaz az ábra már nemcsak tárgyat, hanem fogalmat, cselekvést is kifejez. Például a két vázlatos láb az alsó vétagokon kívül utal a járásra is.

A kép és a fogalmak jelölése egyre inkább elvesztette képi jellegét, az ábrák jelszerűvé váltak; így alakult ki a képjel (piktogram, piktográf) és a fogalomjel (ideogram, ideográf); jelentésükről közmegegyezéssel döntöttek. Egyiknek sincs hangértéke: nem kapcsolódnak a kiejtett szóhoz, és függetlenek a nyelvtől. A képeket/jeleket ki-ki a maga nyelvén olvashatta, ezért a kép- és fogalomírás áthidalta a nyelvi határokat;

úgy is mondhatjuk, hogy ez volt az ókor tolmácsa. A nomád törzsek, például az indiánok, ma is alkalmazzák.

Ókori kép- és fogalomírási emlékeink viszonylag sok van, ezek részletezésére nem térhetek ki; orvosi nyelvi vonatkozásban nem rendszerezettek, még feltáratlanok.

Szó- és szótagírás. A képirás folyamata: a sokszor használt jelek folyamatos kimondásával nemcsak a szavak jelentése, de a hangalakja is összekapcsolódott a jelekkel, így jött létre a szóírás (logografikus írás). A képirással szemben a szó- és szótagírásban az egyes jeleknek meghatározott hangértéke lett. Általában az egytagú szavaknak, mint szótagoknak vannak jelei; az összetett szavakat a kiejtés szerinti összetevőjüknek (szótagoknak) megfelelő képjelek egymás mellé tevésével fejezték ki, mintha a *silány* szót úgy fejeznék ki, hogy egy *sítalp* és egy *lány* képjelét rajzolnánk egymás mellé. Ezt nevezzük szótagírásnak.

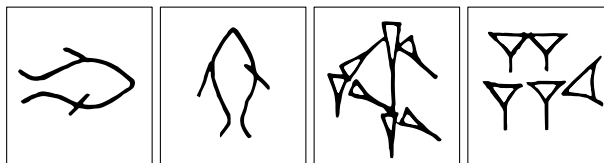
Az írásfejlődésnek ezen a szintjén állt meg a *kínai írás*, amely szójeleket és szótagjeleket egyaránt használ. A szójelek szavakat jelentenek, egy-egy jel akár négyfélét is. A jelentést a beszédben a kiejtés hanghordozásával, írásban pedig a jel helyzetével, valamint értelmező jelekkel és rokon értelmű kiegészítő szavak jeleinek a társításával teszik egyértelművé, például a *nevet* igét jelölő jel mellé odateszik a *mosolyt* jelölőt is. Ezt mondják kételemes írásnak: az első elem a kiejtésre utal, a második a jelentésre. A kínai írás tehát nem alakult át betűírásá. Ennek több oka is van: talán a legfontosabb, hogy „a kínai nyelv csupa egy szótagú szóból áll, és izoláló nyelv, nem ismeri a ragozást. [...] egy-egy szó általában több jelentésű. A kínaiak éneklő hanglegjtésükkel, a kiejtés finom árnyalataival tesznek különbséget ugyanannak a hangalakú szónak többféle jelentése között” (Kéki 2000: 48). Kínában rengeteg a nyelvjárás, gyakorlatilag más nyelveket beszélnek mindenütt, és az azonos írásjeleket délen és északon egészen máshogy ejtik, tehát a hangírás szétszakítaná a kultúrát. Ezért ragaszkodnak a hagyományos íráshoz ma is. Az írásban jelek utalnak a hanglegjtésre. A teljes jelkészlet, ha figyelembe vesszük a különböző kapcsolási lehetőségeket is, hozzávetőlegesen 50 000; a gyakorlatban azonban jóval kevesebbet használnak. A jelek megtanulása nehézkes, ám nagy előnye a szójeles írásnak, hogy a soknyelvű Kínában, mindenki olvashatja a maga nyelvén – minden bizonnyal ez is hozzájárult a szóírás megmaradásához.

A legrégebbi írásjelek a Sang-Jin korszakból (Kr. e. 1800) származó jóscsontokon valamint bronzedényeken őrződtek meg. Az írás a kiváltságosok tulajdona volt; használatának nagy lendületet adott a papír felfedezése Kr. e. 105-ben. A papírgyártás titkát őrizték: csak egy évezreddel később jutott el Európába. A könyvnyomtatásban is jóval megelőzték Európát: Pi-seng 400 évvel Gutenberg előtt nyomtatott könyvet, ha nem is olyan színvonalon.

Miután a szóírás megőrződött a kínai nyelvben, a szójeles írással írt orvosi nyelvi források tetemesek (vö. 120. oldal).

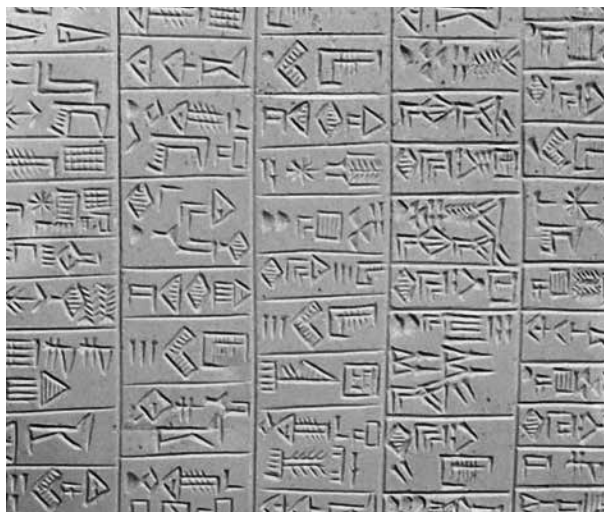
Ékírás. Az ókori Mezopotámiában használt ékírás a kínai írásrendszerhez hasonló szó- és szótagírás, amely az írásrendszer négyféle elemi egységét (graféma) használja:

- szójel (logogram; egy egész szót jelölő írásjel; önállóan álló elemi írássegység),
- értelmező írásjel (determinatívum; a szó jelentéstartományát jelölő írásjel; nem önállóan álló elemi írássegység; a szavak után írják),
- betű- vagy szótaghangot jelölő írásjel (fonogram; betűk vagy szótagok kiejtési hangját jelölő írásjel; jelentése nincs; önállóan álló elemi írássegység),
- beszédhang kiegészítő írásjel (fonetikus komplementum; a beszédhangot jelölő írásjel [például: miként kell kiejteni a betűk/szótagok kiejtési hangját]; jelentése nincs, nem önállóan álló elemi írássegység).

A képen látható, hogy az első két oszlopban ábrázolt jel eredetileg egy *hal*, amelynek az írásképe már a III. évezredben elvesztette képszerűségét, és kiegészítő ékírásjelekkel (harmadik és negyedik oszlop)

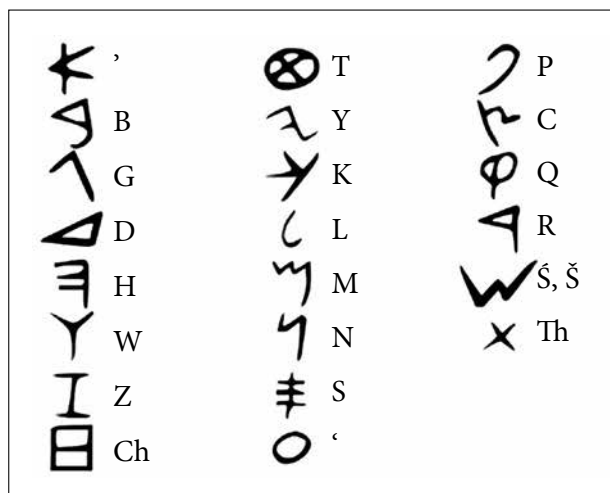
Az ékírás kialakulásakor a képjelek egyre inkább társultak a hangalakokkal, többnyire egy szótagú szavakkal, és ezek felhasználásával további jelek születtek (a *szem* és a *víz* jele egymás mellett a *sírást*, *könnyezést* jelentette). A megértést értelmező jelekkel (determinatívumok) segítették. A jelek kezdetben emlékeztettek a vonatkozó tárgyra, azután fokozatosan egyszerűsödtek, vonalakká alakultak, ékszerű formákkal – nevét innen kapta. Az ékírásban ugyanazt a jelet használták mind a négy változatban, tehát megmaradt a jel eredeti jelentése is, és fokozatosan bővült.

Sumer írás égetett agyagtáblán a Kr. e. XXVI. századi Adabból (Forrás: Wikipédia)

Az ékírásnak több fajtája alakult ki, például az óperzsa ékírás, amelyet Mezopotámiában az ókor végéig használtak. Az első évezredben azonban az akkád nyelv visszaszorításával a használata leszűkült. Az ékjeleket általában az ún. stílussal agyagtáblákra írták, majd a napon kiszáritották vagy kiegészítették, az utóbbiakat megőrzésre.

Betűírás. A betűírás (alfabetikus írás) az új tárgyak, nevek, fogalmak megismerésének a következménye. Az új megismerések, nevek (földrajzi, uralkodó családok stb. nevei) leírása ugyanis nehézséget okozott. Egyes népek mindegyikre új képjelet alkottak, a fejlettebbek viszont felbontották a szavakat alkotóelemeikre, a hangokra. Így alakult ki, már évezredekkel az időszámításunk előtt, a kezdő hangot jelölő írás, az akrofónia. Egy-egy szójel csupán a kezdő hangzót jelölte, például a madár vázlatos ábrája az *m* betűt. A szójeleket egymás után írták, és a kezdő hangokat összeolvasva kapták meg a kívánt nevet. A szójelek fokozatos egyszerűsödésével alakult ki az egyes hangokat jelölő betűírás. A szójelek egyre inkább vonalszerűek lettek, és már nem is emlékeztettek az általuk megnevezett tárgyra; csak az eredeti szójel kezdőhangját jelölték – ezek lettek a betűk. Természetesen a szójeleknek a betűkké alakulása hosszú folyamat eredménye, és nyilván egy csapásra ment végbe: a szójelek és a betűjelek sokáig keveredhettek egymással. Sőt az is előfordult, hogy a szöveg tartalma szerint is változott: egyes szövegekben, például a tudományos írásokban sok szójelet, másfélékben, például a levelezésben inkább a szótagírással írtak.

A föníciai ábécé (alfabétum) 22 jele. Ezek csak a mássalhangzókat rögzítik, a magánhangzót az olvasó képzelje bele. Másként: a magánhangzó a szöveggörnyezet szerinti. Látható, hogy a jelek nem képszerűek, az általuk jelölt tárgyra nem emlékeztetnek, azaz hangjelek, betűk

A betűírás Kr. e. 1500 táján kezdődhetett: egy sémita nép a Sínai-félszigeten (sinai ősemiták) az egyiptomi hieroglif írás egyes jeleit átvette az egyiptomiaktól, és mindegyik jelet megnevezte a saját nyelvén. A továbbiakban a hieroglifákkal az azok által megnevezett szavak első betűjét jelölték (protosinai írás). Ők jöttek rá, hogy ezzel a módszerrel le lehet írni a sza-

vaikat 32 jellel. Nagyjából egy időben, a Libanon határában lévő ókori Ugarit város lakói 30 jeltől álló tiszta betűírást használtak; ez az ugariti betűírás, amely az ékírásból vette át a betűket jelölő jeleket. A föníciaiak Kr. e. XIV–XIII. században szintén a kezdő hang képjeles írását alkalmazták 22 betűjellel – csak a mássalhangzókat jelölték; ez az ún. föníciai ábécé.

A föníciai ábécét vették át az arámiak (arameusok) a Kr. e. I. évezredben, akik Szíriában és Mezopotámiában éltek. Ezt az írást használták továbbá az ókori görögök, a rómaiak és más Földközi-tenger környéki, kis-ázsiai és közel-keleti népek, köztük az arabok és a törökök is; mindegyik módosította valamelyest, ennek következtében az írások sokasága jött létre.

Az ókor első évezredében tehát, az ókori világ jelentős részén már betűírással írtak; köztük az orvosi nyelvi emlékek is betűírással készültek. Az írás azonban csak a kiváltságosak tudománya volt, közkinccsé először az athéni demokráciában vált (Kr. e. 500-tól – cserépszavazás), noha ott sem tudott mindenki írni, olvasni.

Megjegyzés: Kleiszthenész bevezette, hogy az államra veszélyes emberek kitiltásáról a népgyűlés dönt. Legalább 6000 embernek kellett szavaznia. A számúzetésre javasolt nevet a népgyűlés mindegyik résztvevője kis cseréptáblácskára karcolta. Ez volt a cserépszavazás.

Az ókori betűírás kezdetben sokféle volt, a latin betűs írás az ókori Római Birodalomban alakult ki, de még csak a nagybetűs formában.

A latin betű az etruszkok írásából származik, a görögöktől négy betű (B, D, O, X) került bele. Rómát a város alapításakor (i. e. 753) az etruszkok uralták, a görög kultúra pedig a görögök meghódításával (Kr. e. 200) áramlott Rómába. A rómaiak az etruszkoktól tanulták, az etruszkok viszont a görögöktől sajátították el az írást jóval korábban, de nem a klasszikus görög írást művelőkkel kerültek kapcsolatba, hanem annak a nyugati változatát alkalmazókkal. A nyugati változat számottevően eltért a klasszikustól. A rómaiak sokkal több hangot használtak az etruszkoknál, ezért az ábécét bővítették, és sokszor változtattak is rajta. A kezdetben szögletes latin betűk formáját folyamatosan tetszetőssé alakították; valószínűleg, azért hogy ne csúfolkodjanak a szobrokon, emlékműveken.

A latin betűk formája a Nyugatrómai Birodalom bukása után is módosult, és attól is függött, hogy papiruszra, viasztáblára vagy pergamenre írtak vele. Európa sötét korszakában Angliából, Írországból kiözönlő szerzetesek alapítottak kolostorokat Európa nyugati felén, és őrizték, sőt módosították az írást; sokféle változat keletkezett, ám ezek még mindig nagybetűsek voltak. Nagy Károly udvarába egy Alkuin nevű szerzetes érkezett a VIII. század végén. Ő szepítette a betűket, és alkotta meg a kisbetűket. Írásmódját karoling minuszskulának nevezik. Ettől kezdve az írt és másolt könyvekben is a fejezet-címeket írták nagybetűvel – innen a kapitális elnevezés – a többi, a kevés helyet elfoglaló kisbetűvel. Ez jó összhangban volt a román kor (X–XI. század) eszméjével. A XII–XIV. században a gótika csiszolta a betűk formáin, csúcsvéssé tette őket; létrejött a gót betűs dől írás. Később azonban a humanista írók az antik művek fordításainál, másolásánál ismét bevezették és elterjesztették a karoling minuszskulát, abban a tévhitben, hogy a régi latin betűkkel írnan. Úgy vélték ugyanis, hogy az antik írók munkáihoz az antik betűk illenek.

Hieroglif írás. A hieroglif írás az ékíráshoz hasonló szó- és szótagírás. A jelek tehát szavakat és szótagokat is jelöltek, de használták őket értelmező (determinatívum) és beszédhanggi kiegészítő (fonetikus komplement) jelnek is. Az írás nem je-

lölte a magánhangzókat. Így a mássalhangzó magánhangzói értelmezése, a szavak vokalizációja, megállapodáson alapult, például a szájjel (◊) (kiejtése valószínűleg *ro*) jelentheti szójelként a szájat, a szót vagy a beszélni igét is, a szótagírásnál pedig az *r* hangra utalt. A félreértések elkerülésére értelmezőket és kiegészítőket írtak az írásjelek közé. A magánhangzóknak csak az ókor vége felé lettek írásjelei.

A hieroglif írást az ókori egyiptomiak találták fel. A hieroglif írás mintegy 700 írásjelet használ, de a Ptolemaiosz-korra a jelek száma több ezerre duzzadt. Kiforrott írásrendszerről árulkodó legkorábbi emlékek Kr. e. 3000

körülbelül időkből származnak, vagyis az egyiptomi írás többé-kevésbé egykorú a sumérok írásával. Az írásjeleket többségükben papiruszokra írták, de kőbe, fába és elefántcsontba is vésték. A papiruszt a nílusi sásból (papirusznád) készítették, korlátlanul állt rendelkezésre. A nád belsejét 20–40 cm-es szeletekre vágták, és összedolgozták – ezek a papirusztekercsek, amelyekre fekete és piros festékkel írtak.

Megjegyzés: A hieroglif írás nagyon hosszú ideig olvashatatlannak maradt – minden bizonnyal a jelek sokféle jelentése miatt –, míg Champollion, egy véletlenül köszönhető lelet (rosette-i kő) alapján meg nem fejtette a XIX. század elején. A rosette-i kövön a hieroglif írású szöveg más nyelven is olvasható volt; Napóleon katonái találták Egyiptomban.

ÖSSZEGZÉS Az ókor orvosi nyelvét sokféle írásmód, sokféle nyelv és sokféle „hordozó” őrzi.

Írásmód. A kép- és a fogalomírás a kezdetek kezdetéről árukkodik. Orvosi nyelvi vonatkozásaik még szórványosnak is nehezen mondhatók, de hozzá kell tenni, hogy ebből a szempontból – tudomásom szerint – feltáratlanok. A szótag- és szóírás a kínai kultúra orvosi nyelvi emlékeit őrzi. A legősibb mezopotámiai kultúrák orvosi nyelvvel ékírásos szövegekben találkozunk. A Nílus-völgyi ókori kultúra orvosi nyelvét pedig hieroglif írással írták. Az ókor utolsó évezredében – Egyiptom és Kína kivételével – a föníciai betűírás módosításai terjedtek el, az orvosi szövegeket is ezekkel rögzítették. A latin betűs írás csupán az ókor vége felé jelent meg, és csak a nagybetűs formájában.

Íráshordozó. Nemcsak az írás volt sokféle, de a „hordozó” is. Az ékírásos szövegek leginkább kiegészített agyagtáblákon maradtak meg, kőbe vésvé csupán egynehány. A hieroglifákat javarészt papiruszok, papirusztekercsek őrzik, de sok van kőbe és elefántcsontba vájva is. Gyakran írtak az ókor népei állatbőrökre, pergamenre. A legkorábbi kínai írás emlékek csontokon voltak, később elefántcsontokba, kőbe vésték a képjeleket, az Kr. e. I. századtól pedig a papír volt a legfőbb hordozó.

Nyelv. Sokféle nyelv is jellemzője az ókori írásos emlékeknek, köztük az orvosiaknak is. Kultúrák sokasága váltotta vagy

fedte át egymást az ókori évezredekben, megannyi nyelven írt szöveg maradt utánuk.

Az ókor kutatói tehát jóval nehezebb helyzetben vannak, mint például a középkort tanulmányozók, hiszen nem nyomtatott szövegeket tanulmányoznak. Munkájuk nagyobb hányada a gépelt, nyomtatott szöveg összeállítása a cserepeken, a törött cserepeken, a csontokon, papiruszokon, kőeken stb. talált, többnyire hiányos, nemritkán csak kinkservesen megfejthető sokféle írásból.

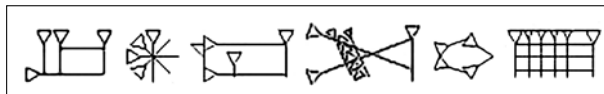
NYELVEK AZ ÓKORI KULTÚRÁKBAN Az ókor négyezer éve alatt birodalmak születtek és pusztultak el; léteztek egymás mellett, mégis inkább egymásra épültek: a leigázott népekből nőtt ki a következő, és felhasználta annak vívmányait. Az ókori népek a nagy folyók völgyeiben telepedtek le, ahol adva voltak a földművelés és az állattenyésztés feltételei. Ezek a társadalmak teremtették meg az ókori kultúrákat. A népek kereskedtek egymással; így cseréltek tapasztalatokat, de voltak viszonylag elzártak is, mint a Kínai Birodalom. A letelepedett, építészeti alkotásokban is testet öltő ókori kultúrák mellett létrejöttek „mozgó” birodalmak (szkíták, szarmaták, szogdok) Euráziában a Dunától keletre; tárgyak őrzik emléküket. Az ókori iráni nyelvcsaládhoz tartozó nyelvet beszéltek.

Jelentősebb ókori birodalmak:

- Mezopotámia
- Nílus-völgyi kultúra
- Indus-völgyi kultúra
- Ókori Irán
- Ókori Kína
- Ókori Kis-Ázsia
- Ókori Földközi-tengeri kultúrák
- Észak európai és ázsiai kultúrák
- Dél-ázsiai kultúrák
- Afrikai kultúrák
- Amerikai kultúrák

Mezopotámiai írások. Mezopotámia a Tigris és az Eufrátesz folyók által határolt, hordalékokkal töltött terület az ókorban, az ún. Folyamköz (Beth-Nahrain – Két folyó háza). Magában foglal területeket a mai Irak, Szíria és Törökországból. Az emberi művelődés bölcsője; nyomai a Kr. e. IV. évezredre nyúlnak vissza. Ám nemcsak a Folyamközt, hanem a környékét is lakták; itt éltek az ún. folyamköz környéki népek.

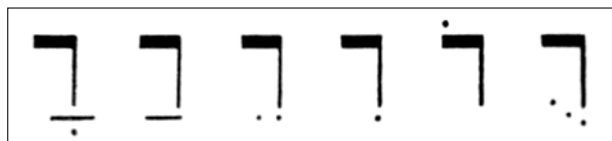
A sumérok az ékírást használták; az alábbi ábra néhány sumer ékjelet mutat:

Az ékjeleket agyagtáblákba írták. A sumer-akkád ékírást az utód birodalmak és a szomszédos népek is átvették, kisebb-nagyobb módosításokkal alkalmazták, így az ékírásnak

sokfélesége jött létre. A sumer–akkád ékírásnak több mint 800 jelét ismerik. A szöveggyománnyukat az agyagtáblák sokaságából létrehozott „könyvtárak” őrizték meg. Ilyen volt például a ninivei könyvtár, amelyet az asszírok egyik legműveltebb királya, Assur-bán-apl (Kr. e. 668–630) hozott létre; hozzávetőlegesen 3200 agyagtáblára ügyeltek. Köztük olyan híres darabokra, mint a babiloni teremtéstörténet vagy a Gilgames-eposz.

Héber írás. A királyság korából (Kr. e. XII–IX. század) egyetlen emlék a gezeri naptár, amely óhéber, kánaáni héber írással készült. Az Kr. e. VI. században a zsidóság nagy részét Babilonba telepítették, ott vették át az arámi ábécét. Hazate-

lepedésük utáni 200 évben alakult ki a ma is használatos, ún. kavadráta. Ebben a magánhangzókat úgy jelölik, hogy pontokkal kiegészítik a mássalhangzókat jelölő írásjeleket.

Hettiták írásai. Az indoeurópai nyelvcsaládba tartozó hettiták Kis-Ázsia területén alapították államukat a Kr. e. XVII. században, amely Egyiptommal vetélkedő nagyhatalom volt a második évezredben. A birodalomnak a tengeri népek vándorlása és a belső anatóliai mozgások vetettek véget a Kr. e. XII. században. Fővárosuk (Hattusas) romjai alól sok ékírásos tábla került elő, amelyek akkád, hettita és luwi nyelven íródtak. A hettita és a luwi nyelvű táblák egy részét az ún. hieroglif hettita és hieroglif luwi írással írták.

Arab írások. Az arab törzsek a VII. században egyesültek állammá, és vallásuk terjesztése érdekében foglalták el az ókori világ jelentős részét (Belső-Ázsia, Palesztina, Szíria, Irán, a Földközi-tenger északi partvidéke, és eljutottak Spanyolországba is). Az arámiái ábécét vették át, és egészítették ki saját hangjaik jeleivel, így alakult ki a kúfi írás a VII. században – nevét Kúfa városról kapta. A másik arab írás, a naszkhi is még Mohamed előtt jött létre. A kétféle írás évszázadokig együtt létezett, de végül teljesen áttértek a naszkhira. Az írásaikat díszítésre is használják, az ember- és állatábrázolást ugyanis tiltja a vallás. Az arab írás sokáig vetélytársa volt a latin betűs írásnak; az arab számok meg is maradtak.

Kréta írások. Kréta szigetén a Kr. e. II. évezredben virágzó kultúra és élénk kereskedelem volt (Minósz király). A hieroglif írással kiegészített cserepek sokasága (2800) került elő. A hieroglif jelek az idők folyamán egyszerűsödtek; ezeket Evans régész lineáris A és B formájú jeleknek nevezte el. Később derült ki, hogy görög nyelvű szótagírásnak felelnek meg, és hogy a B formájú jelek az akhájok írása. Sok emlék még mindig megfejtetlen (például a phaisztoszi korong, nem találtak kétnyelvű feliratos cserepet).

Ókori görög nyelv. Két korszaka volt: a Kr. e. II. évezredben (1700–1100) virágzó Mükénéi kultúra, és a Kr. e. VIII. századtól fejlődő városállamok. Az elsőben a kréti írást használt: a Mükénéi írás a B formájú írás volt. A városállamok átvették a föníciai ábécét, módosították, és végül 24 tagból álló betűsorról alakították ki. A régi (archaikus) görög írásnak két változata (dór és ión) is elterjedt, és csak a Kr. e. IV. században egységesítették az írást: a ión ábécé lett a klasszikus görög ábécé, de a betűformák csak a III. századra nyerték el végső alakjukat (unicialis). A görög írás az ókorban végig nagybetűs maradt – a kőbe vésett formáját monumentálisnak vagy lapidárisnak; a kézíratokon lévőket kapitálisnak nevezik. A kisbetűs írás (minuszcula) a II. században kezdődött. A ókori görögök papiruszra írtak (könyvformája a tekercs) a pergamen felfedezéséig, de írtak fatáblákra és természetesen kőbe vésvé is. A letörölhető írás a cserepekre (osztrakon) írás volt: tintával írtak cserepdarabokra, például népítéletkor. A könyvekhez használtak 6–8 méteres tekercseket is; ezeket összehajtva fahengerekre (théka) rakták – innen származik a bibliothéka szó.

Az orvosi nyelv a Római Birodalomban. Az etruszk uralom alatt, a Tiberis hét halmán lévő latin települést várossá egyesítették Kr. e. 753-ban – ez a Római Birodalom alapításának időpontja. Száz évvel később önállósultak, és fokozatosan foglalták el a környező, majd távolabbi népek területeit: a földközi-tengeri területek meghódításaért legyőzték Hannibált (pun háborúk), majd Makedóniát és Kr. e. 200-ban a görögöket. A görög kultúrát azonban nagy becsben tartották, és nemcsak a szobrokat, dísz tárgyakat stb., hanem a művészeket, tudósokat, filozófusokat szintén elvitték Rómába; a görög kultúra ott élt tovább. Rómában a kétkezi munka, amelyre az orvos rákényszerült, szégyenletesnek számított, tanult ember ugyanis nem volt hajlandó ilyesmivel foglalkozni. Az orvost tehát nem tartották kiművelt embernek, hanem kétkezi munkásnak, minden bizonnyal ezért nem bajlódtak az orvosi nyelv latinításával.

Perzsa és török írás. Az arab fennhatóság alatt elterjedt az arab írás, de később átalakult valamelyest (*sekaszté, naszta'liq*). Az oszmán-törökök is gyorsan átalakították az arab írást (*díváni, szijaqat*). A törökök 1926-ban áttértek a latin betűre.

Germán rúna-írás. Az etruszkok írásából származó betűírás, az ábécéjét *futhark*nak nevezik. Ez volt a gótok írása; használata a VIII. században szűnt meg, amikor a szerzetesek elterjesztették a latin betűs írást. A gótok ókori germán törzsek (keleti gótok [osztrogótok] és nyugati gótok [vizigótok]), egyesülve, Kr. u. I–V. században nagy birodalmuk volt (a Tiszától a Don folyóig, a Fekete-tengertől a Balti-tengerig, majd elfoglalták Európa nagy részét, és eljutottak angol területekre is). Lényeges szerepük volt a népvándorlásban és a Nyugatrómai Birodalom bukásában. Sok rúna feliratos kő került elő; főleg Svédországban.

Aztékok és maják nyelve. Mindkét nép a képirást (miszték képirás), fogalomírást használta, de voltak hangértékű szójelek is. A számjelek is a miszték törzsektől származtak. A képleket feketével rajzolták, és kiszínezték. A színes ábrákkal teli könyvek azonban a hittérítő barbárság maglyatüzén égtek el; alig maradt meg egynéhány. Szarvasbőrre, a fügefaháncsra és az agavépapírra írtak; a növényi hordozókból többméteres csíkokat készítettek, és összehajtvá fatáblák között tárolták. A megmaradt írások, codexek a VII. századtól eredő történelmi adatokat tartalmaznak, orvosi nyelvük feltáratlan.

India nyelve. Az Indus és a Gangesz völgyét a mongoloid származású dravidák (Kr. e. 3000 körül) és az iráni népekkel rokon árják (Kr. e. 1600) népesítették be. A dravidák délre szorultak, majd a Kr. e. I. évezredben kialakult a kasztrendszer (varna). Ezt a hatalmas területet egyetlen uralkodó sem tudta hatalmába vonni; ennek következtében többször is behatoltak idegen törzsek, így a mongolok, és uralkodtak a nagymogulok a maharadzssákkal karöltve a XVI. századtól. Az angolok 1803-tól hajtották uralmuk alá Indiát. India a Nagy Lélek (Gandhi) ellenállási harca eredményeképpen vált függetlenné 1947-ben, és ekkor szakad el a muszlimok által lakott terület, a mai Pakisztán is. A kasztrendszert 1952-ben szüntették meg.

India ősnyelvét, amelyről nem sokat tudunk, protoindianak nevezik. A Nílus deltáján ástak ki két ősi várost, ott találtak ennek nyomait: írásjeleket a pecsétek sokaságán. Az árják a szanszkrit nyelvet beszélték; ezen a nyelven maradt meg az ősi indiai irodalom (Rámájána eposz), és szanszkritul tartották a vallási szertartásokat is. A szanszkritot a Kr. e. I. évezredben felváltotta a prákrit, amelyből aztán kifejlődött a tájnyelvek sokasága. A függetlenség kivívásával a hindi lett az államnyelv. Évszázadokig az urdu beszélték a nagymogulok korában. Ezek a nyelvek mind hasonlítanak az iráni, újlatin, görög, szláv stb. nyelvekhez, vagyis beletartoznak az indoeurópai nyelvcsaládba. Az indiai nyelvek a bráhmí írást használták, Észak-Indiában néhány száz évig a kharosthi írás terjedt el. Az utolsó évezredben már a dévangári írással írnak, ez a hivatalos is.

Japán írás. A japán írás a IV–V. században kezdődött a kínai szóírás átvételével. Nehézséget okozott, hogy a japán ragozó nyelv, olyannyira, hogy VIII–IX. századra szótagírást dolgoztak ki; ennek neve: *hiragana*. Ennek kiegészítése a XI. századra alakult ki; ezt nevezik *katakánának*, amelyet együtt alkalmaznak hiraganával. Ehhez egy harmadik írásmód a *kadzsi* is társul. A kínai írásjegyeket (3-4000) megtartották. A japán írás tehát a szótagírás bonyolult rendszere.

A koreai és a vietnámi írás. Ezek is a kínai írással kezdődtek. A koreaiak már az I. században átvették a kínai írást, és a XV. századig, a könyvnyomtatás elterjedéséig használták. A könyvnyomtatás a sokféle jellel megoldhatatlannak tűnt, ezért az uralkodó Sze-Csong új írást, egyszerű betűírást

szerveztett, amelyet később róla neveztek el. Vietnamban a XVII. századig írtak a kínai jelekkel, és csak a portugálok hatására tértek át a latin betűs írásra. Hasonlóan a kínaihoz, a szavak jelentése kiejtésfüggő, ezt az írásban kiegészítő jelek oldották meg.

A KÖZÉPKOR ORVOSI NYELVE A középkor orvosi nyelvét is a birodalmak és a nyelveik szerint tanulmányozhatjuk.

Történelmi háttér

Theodosius római császár kettéosztotta két fia közt Római Birodalmát 395-ben; így jött létre a Kelet- és a Nyugatrómai Birodalom. A nyugatrómai megbukott 476-ban, a népek vándorlásai, főleg a germán törzsek megsemmisítették, a keleti fele, a Bizánci Birodalom, még ezer évig élt tovább. A Nyugatrómai Birodalom bukásának éve (Kr. u. 476) az ókor vége, a középkor kezdete, amely a germánok betörésével indul és a törökök (Oszmán Birodalom) behatolásával, Bizánc bukásával ér véget 1453-ban.

Bizánci Birodalom, 476–1453

Európában, a Nyugatrómai Birodalom területén a kora középkort a sötéttség korának nevezzük. Jellemzője a barbárok uralma, állandó támadásai, féktelen fosztogatás, gyilkolás, pusztítás. Népcsoportok folyvást vándoroltak, egymást szorongatták. A mai országok területén katonai és egyházi hatalmasságok uralkodtak, kialakultak az utódállamok (keleti Gót Királyság, Longobárd Királyság, a Pápai Állam, a Frank Állam), szétszaggatták Európát apró darabokra. Kialakultak a hűbéri társadalmak. Felettük csak a pápa által szentesített kereszténység egysége volt.

A kora középkor szellemisége ezekben a századokban a vallási vakbuzgóság volt: az örök istenség fogalma, félelem és a földi lét értéktelensége. Ezért, valamint a vandálok állandó támadásai és háborúskodások miatt, a tudomány és művészet ügyszólván szünetelt, pusztán egyházi volt. Nem csoda, hogy az orvostudomány sem fejlődött, csak a szerzetesek „gyógyítottak” a kolostorokban; ezek ugyanis, az örökistenségtől tartva, többnyire háborítatlanok maradtak, elkerülték a harcok.

Az arabok hódításai. Történelmi adataink az arabokról az V–VI. századig nyúlnak vissza. Ekkor nomád törzsek voltak, az Arab-félszigeten éltek, egymással állandó viszályban, vérengzésekben, annyira, hogy a kipusztulás fenyegette őket. Mohamed próféta (a VI. század vége) és az általa megalkotott egységes hívő vallás, az iszlám, megszüntette a törzsi villongásokat, egységbe kovácsolta az arabokat. Az V–VI. században, a bizánci-perzsa háborúknak köszönhetően virágzott az arab kereskedelem, számos arab városállam hatalmas vagyonra tett szert, kialakult a művelt, tájékozott kereskedőréteg, nagy befektetendő vagyonnal, amely kiteljesedésre vágyott, ezért született meg az iszlám, a Mohamed próféta által megalkotott egységes hívő vallás. Ezzel vette kezdetét az arab hódítások időszaka és az arab kultúra.

Mohammed 570 körül született Mekkában (mai Szaúd-Arábia), sokat utazott, miközben a keresztény és a zsidó vallás tanításait tanulmányozta. A muzulmán (muszlim) hit szerint Gábrriel arkangyaltól kapott kinyilatkoztatást. Tanításai, parancsai (a kinyilatkoztatott vallási szövegek) szájhagyomány útján terjedtek (Mohammed írástudatlan volt), ezeket jóval halála után foglalták írásba „Korán” (a muzulmán vallás szent könyve) néven.

Az arabok által elfoglalt területek a VIII–X. században

Mohamed utódai, a kalifák, pontosabban az iszlám, a VII. századtól meghódította a Bizánci Birodalom kulturálisan legfejlettebb területeit: Egyiptomot (benne Alexandriával), Szíriát, Palesztinát, ám behatolt Dél-Itáliába, és tartós gyökeret eresztett az Ibériai-félszigeten is. Mohamed halála utáni vallási villongások, vérengzések később kettészakították a muzulmán vallást a síita és a szunnita ágra, és ezzel a mohamedán egység felbomlása is elkezdődött. A kultúra központja Bagdad lett. A birodalom átmenetileg a törökök kezére került, ám egyes területei folyamatosan önállósultak. A XII. századra már kialakultak a mai arab államok területei.

A szláv területek Bizánchoz tartoztak, a távol keleti kultúrák (Irán, Indus-völgy, Kína) viszonylag zártak voltak, az afrikai és amerikai népek még inkább.

A X. századtól kialakult a Német-római Császárság vagy Német-római Birodalom, eredeti (korabeli) nevén Szent Római Birodalom, amely – miként Voltaire írta: „A Szent Német-római Birodalom semmiképpen nem volt szent, de német, római, sőt még birodalom sem.” Mindazonáltal meghatározó volt a középkori Európa történetében.

Gyökeres változást hozott a humanizmus és a reneszánsz. A humanizmus az érett középkorból származó filozófiai irányzat, szellemiség volt Európában. Lényege az emberi képesség és a földi lét értékének hangsúlyozása, valamint a klasszikus műveltség iránti érdeklődés újjáéledése, a reneszánsz. A polgárosodó Itáliából indult ki. A könyvnyomtatást 1450 körül a Német-római Császárságban egy aranyművesből lett nyomdász, Johann Gutenberg találta fel.

A középkori orvosi nyelv a sokféle birodalomban sokirányúan fejlődött. Ezek közül csak az európai változásokra térek ki.

A KÖZÉPKORI ORVOSI NYELV ALAKULÁSA EURÓPÁBAN

Megjegyzés: Ezt a részt alapvetően Magyar László András: *A magyar orvosi nyelv tankönyvében* megjelent fejezete alapján állítottam össze, kiegészítéssel, szerkesztési változtatásokkal (73–85).

KORAI KÖZÉPKOR (V–X. SZÁZAD)

Az orvosi nyelv szempontjából a kora középkori Európát a háromnyelvűség jellemezte.

A latin nyelv térhódítása. A latin a szétesett Nyugatrómai Birodalom területén vált uralkodóvá a tudományokban. A VIII. században határozta meg, hogy a keresztény liturgia csak héberül, görögül és latinul végezhető (triglosszia [háromnyelvűség] elve). A nyugati keresztények ragaszkodtak hozzá olyannyira, hogy az istentiszteletek és a hittudomány oktatása latin nyelvű lett. Ezzel szorultak ki a népnyelvek a hitéletből és a tudományokból is hat-hétszáz évre.

A glagolita és a cirill ábécé. A keleti keresztények nem fogadták el a háromnyelvűség elvét. A nyugati papság erőszakos terjeszkedését Rasztiszláv morva fejedelem (a IX. század végén) bizánci püspökök behívásával akadályozta meg: Metód és öccse, Konstatin utaztak a morvákhöz. Hogy küldetésük sikeres legyen, Konstatin szláv ábécét szerkesztett – ezt nevezik *glagolita* írásnak –, és Metóddal együtt lefordították a Biblia egyes részeit óbolgár nyelvre, hogy a nép nyelvén végezhesék a szertartásokat. Ehhez megszerezték a római pápa engedélyét is. Konstatin nem sokkal a halála előtt belépett a szerzetesrendbe, ahol a *Cirill* nevet kapta. Metód halála után azonban ismét betöltötték a szláv szertartásokat; ennek következtében a szláv nyelv kiszorult a tudományokból is. A glagolita írást a latin váltotta fel, de ehhez – mint a magyar nyelvénél is – betűket kellett összekapcsolni, hiszen egyes hangokat nem lehetett kifejezni a latin ábécével. Ezt szüntette meg Husz János (1369–1415) az egy hang egy betű elv kimondásával úgy, hogy a betűk fölé lágyítójeleket tettek. A glagolitát a horvát papok őrizték még évszázadokon keresztül a latin betűs írásuk mellett.

Metód egyik tanítványa, Kliment, visszatért a Bolgár Birodalomba, és kiszolgált Simeon cárnál, hogy a bolgár szerzetesek térjenek át a görögörről a szláv nyelvre és írásra – így akarta megőrizni a szláv kulturális örökséget. Simeon cár udvara (IX. század) lett a szláv kultúra központja, itt dolgozták ki a glagolita írás egyszerűbb változatát, amelyet a nagy elődől neveztek el *cirill* írásnak. Oroszországban Nagy Péter rendeletére terjedtek el a cirill betűk, előtte a szláv írásban – nyugati hatásra – még keveredtek a cirill és a latin betűk.

Latin volt az ún. kolostori orvosi nyelv. A sötét évszázadokban a szerzetesek nem gyarapították az orvoslás tudományát és a szókincsét sem, ám őrizték a hagyományokat és a szerény orvostudományi ismereteiket. Ebben az időszakban ez volt a legnagyobb érdemük. Jelentőségükről Magyar László András Orvosi nyelv tankönyve (78. oldal) így ír: „Az – egyébként egyiptomi, közel-keleti eredetű – kolostorok a Benedekrend alapításától (529), a VI–XII. században nemcsak az orvostudomány, hanem a gyógyító- és gyógyszerészképzés központjaivá is váltak. Mivel a szerzetes orvosok többnyire csak a gyakorlathoz értettek, a kolostorok orvostörténeti jelentősége főként abban állt, hogy az első kórházak nyugaton ezekben az intézményekben jelentek meg (*infirmariumok*, *xenodokhiumok*, *hospitale pauperumok*), és itt végeztek először szervezett beteggondozást is. A kórházakat, vendégházakat gyakran egészítették ki gyógynövénykertek, patikák, fürdők, orvosi »rendelők«.”

A kolostori könyvtárakban néha voltak orvosi kéziratok is: a XII. századig ezek szinte kivétel nélkül – gyakran nemzeti nyelvű – recept- vagy gyógynövénykönyvek, olykor ráolvasásokkal, mágikus formulákkal kiegészített, Aurelius, Esculapius, Serranus, Damigeron típusú „fedőneveket” viselő szövegművek, szójegyzékek, vizelet-, pulzusdiagnosztikák, mágikus gyógymódokat ajánló könyvek vagy gyakran verses formában írt érvágási útmutatók és dietetikák voltak (Magyar i. m.).

A latin orvosi nyelv a kora középkorban szegényes volt: a nyugati szerzetesek az ókori görög művekről, a Bizánci Birodalomban görög nyelven pezsdülő tudományokról legfeljebb csak hallottak valamit. Később viszont, az ókori orvosi íráskor, tanítások latinra fordításával, a szerzetesek az európai orvosi nyelv létrejöttének meghatározóivá váltak, az első orvosi iskola is Benedek rendi kolostorból nőtt ki.

Bizánci Birodalom. A Kelet-római vagy más néven Bizánci Birodalomban az ókori kultúra megszakítás nélkül folytatódott.

dott, gyarapodott még vagy ezer évig. A bizánciak magukat egyszerűen „rómaiaknak” (romaioi) nevezték; a Bizánci Birodalom elnevezést az ország nyugaton kapta. A birodalom fénykorában magában foglalta Kis-Ázsiát, Szíriát, Egyiptomot, Észak-Afrika partvidékét, Dél-Spanyolországot, Szicíliát, valamint a Balkán-félsziget és Itália több részére kiterjedő, a keleti gótoktól visszafoglalt tartományokat. Ezek jelentős részét azonban elvesztette, a széli területein élő népekkel (arabok, bolgárok, szeldzsuk törökök) vívott harcokban. Székhelye Konstantinápoly, akkori nevén Új Róma, kultúrája görög, államformája római, vallása pedig keresztény volt, egyes területein azonban ortodox keresztények éltek, mindvégig harcban a keresztényekkel. 1453-ban a törökök elfoglalták Konstantinápolyt, és ezzel véget ért a Bizánci Császárság (Magyar i. m. 77–78).

A Bizánci Birodalom nyelve a görög volt. Ez volt az ókori kultúra és a kereszténység továbbvitelének legjelentősebb állama. A közhiedelemmel ellentétben benne nem állt meg az orvostudomány fejlődése sem, ennek nyelve változatlanul görög maradt. A bizánci orvostudomány – Itálián keresztül hatva Európára – rendkívül sok gondolattal, ismerettel és szakkifejezéssel gazdagított bennünket. Nem véletlenül kezdődött az európai tudományos újjászületése a bizánci befolyás vagy irányítás alatt álló területeken.

Az arabok. Az arab hódításokkal, Alexandria és Antiokhia elfoglalásával a kor legfejlettebb orvosi központjai kerültek arab kézbe, mégpedig oly módon, hogy az ott élő és alkotó görög nyelvű orvosok nem menekültek el, hanem továbbadták ismereteiket a hódítóknak. Az iszlám egyik nagy előnye a türelme más vallásokkal, kultúrákkal szemben. Ez tette lehetővé, hogy az arabok megőrizték az idegen kultúrákat, segítették a tudományos fejlődést.

Az araboknak óriási szerepük volt az ókori orvosi nyelv megőrzésében, művelésében. A VIII. és XI. század közt több mint száznyolcvan jelentős görög orvosi művet fordítottak le arabra – sokszor szír, ritkábban perzsa, kopt, arámi nyelvi közvetítéssel –, ám közben az átvett ismereteket jelentősen kiegészítették és rendszerezték is.

Gondesapúr orvosi iskolája különösen jelentős az arab orvostudomány fejlődése szempontjából. Bagdadtól kétszáz kilométernyire keletre, a perzsi Khúzisztánban feküdt Gondesapúr városa, ahová még a VI. század elején a bizánci császárok által vallási okokból elűzött nesztóriánus keresztény és pogány orvosok menekültek egykor, ide telepítve iskolájukat és kórházukat. Itt működött a történelem első olyan klinikája, ahol kizárólag tudományos alapon gyógyítottak, és ahol az oktatás a betegágy mellett folyt (a *klinika* szó a görög *kliné* ‘ágy’ szóból ered). Itt tanulta az orvoslás mesterségét az a szintén nesztóriánus keresztény Juhanna ibn Maszavaih (777–857) – nyugati nevén Johannes Damascenus vagy Mesue is –, aki elsőként fordított (szírből) görög orvosi munkákat arabra.

Megjegyzés: A nesztóriánus keresztény hitvallás a Nesztoriosz konstantinápolyi pátriárka tanításait összegző vallás az V. századtól. A nesztóriánusok a Római Birodalomból Ázsiába menekültek, terjesztették a vallást, a műveltséget, művészetet és a tudományt, így a csillagászati és az orvostudományi ismerteket.

A legfontosabb arab orvostudósok, fordítók Johannitius, Rhazes és Avicenna (Ibn Szína).

Az európai orvosi nyelv kialakulása szempontjából az arab orvostudomány három okból is fontos volt:

- Egyrészt megőrizte az antik orvosi irodalom számos, egyébként valószínűleg elkallódó szövegét, amelyet később latinra fordíthattak nyugaton.
- Másrészt rendszerezésre és osztályozásra való hajlama következtében olyan fogalmakat is teremtett, amelyeknek későbbi latin megfelelői az európai orvosi szakszavak részévé váltak.
- Harmadrészt az arab orvosok használták első ízben nem anyanyelvi (görög) orvosi szakkifejezéseket, természetesen „arabosított” alakban.

Nem szabad elfelejtenünk azt sem, hogy az európai orvosképzés évszázadokon át, szinte a XVII. századig arab szerzők (Avicenna, Mesue, Rhazes stb.) munkáinak latin fordításaira épült.

XI–XIII. SZÁZAD

Az európai orvosi nyelv újjászületése. Az európai orvosi nyelv az ókori görög és latin orvosi munkák, és ezeknek az arabok által fejlesztett, arabra fordított változatainak, továbbá a Bizáncban született művek latinra fordításával született újjá. De hozzájárultak még a kolostori orvoslásban évszázadok alatt összegyűlt ismeretek is, jóllehet ezeknek csekély hatásuk volt az orvosi nyelvre.

Az orvosi nyelv újjászületésének kora, az orvosi reneszánsz, mintegy kétszáz évvel megelőzte a kultúra és más tudományok újjáéledését; már a XII. században kezdett visszatérni az ókori hagyományokhoz (Magyar i. m.), egy alapvető különbséggel: az orvostudomány nyelve nem az ókori vagy a Bizáncban tovább fejlődött görög lett, hanem a görögös latin. A középkori latin az ókoritól lényegesen eltér, az orvostudományban kivált, hiszen a görög orvosok munkáinak közvetlen vagy még inkább arabon keresztüli fordításaiból formálódott. A klasszikus görög szavakhoz kapcsoltak latin elő- és utótagokat, toldalékokat, átírták a kettőshangzókat, a görög betűket, és még sok mást is változtattak. Ebből a keveredésből jött létre a középkori görög–latin, az európai művészetek, tudományok közös nyelve; ez volt a közvetítő nyelv (*lingua franca*) az orvoslásban is.

Megjegyzés: A görög orvosi szakszavak és a latin toldalékok, elő- utótagok házasítása már elkezdődött az időszámításunk szerinti első századokban – akkor is a latin orvosi nyelv megteremtésére –, a reneszánszban csupán folytatódott, és be is fejeződött (Langslow 1992: 106–130, Magyar i.m.).

Az első orvosi iskolák/egyetemek. A XI–XIII. században latinra fordított bőséges arab, illetve az arabok által közvetített görög orvosi mű hatásának a szakkifejezések fejlődése

szempontjából két legfontosabb eredménye az orvosiskolák születése és a nyugati orvosi irodalom fellendülése volt. Mivel a szerzetesek fordítottak, tanítottak, nem véletlen, hogy az első középkori orvosiskola is a kolostori szerzetesek munkájára épült, ám nem ők alapították.

- A salernói orvosi iskola. Az első középkori orvosi egyetemet vagy inkább orvosiskolát (Schola Medica Salernita) Salernóban létesítették a X–XI. században. Kezdetül világi iskola volt, meglehetősen független az egyházi befolyástól, jóllehet soraiban egyházi személyiségek is voltak. Az oktatók közt nőket is találunk, ők leginkább a szülészet tanításában jeleskedtek. Ez volt a kora középkor legfontosabb egészségügyi oktatási intézménye, különös hangsúlyt a sebészet kapott. Szellemiségére nagy hatást gyakorolt a mintegy 100 km-re fekvő, Monte Cassinó-i bencés kolostor.

Nursiai Szent Benedek, a bencés rend megalapítója, 529 körül monostort alapított a Salerno közeli Monte Cassinón. A csaknem 500 méter magas hegyen lévő kolostor a VIII. század végére az akkori tudományos kutatás, a görög, a latin és az iszlám műveltség gyűjtőhelye volt nagy könyvtárral (kódexekkel). A kolostor meghatározó személyisége, Constantinus Africanus, 1080 körül belépett a rendbe. Jelentős mennyiségű orvostudományi művet hagyott hátra. Az ő tudományos hagyatéka befolyásolta a nyugati orvostudományt, ez volt a salernói iskola alapvető tananyaga.

A salernói orvosiskola teremtette meg és hozta a bizánci és az arab orvoslás szintjére a keresztény nyugati orvostudományt.

- Toledo. Toledóban nem alakult formálisan orvosi egyetem, fordító és oktató központok létesültek. Az aragón-kasztíliai uralkodók és Raimundus Toletanus, a fordításokat szervező, tudós érsek megbízásából keresztény és zsidó fordítók sora dolgozott az arab természettudományos örökség átültetésén.
- Montpellier. A montpellier-i egyetemet a XII. század vége felé alapították, leginkább a toledói fordításokra épült. Jelentősége a XIII. századtól fokozódott. Sok jeles tanára közül az egyik, Petrus Hispanus, először X. Gergely pápa udvari orvosa, majd kardinális és végül pápa lett (XXI. János) 1276-ban. Ő volt az egyetlen orvos-pápa (Nemes 2008: 93).
- Párizs. A párizsi orvosi egyetem gyökerei is a XI. századra nyúlnak vissza, de egyetemé formálódása a XIII. századra tehető. II. Frigyes 1224-ben írta elő az orvosok nyilvános „államvizsgáját”, az 5–6 éves orvospérezés befejezéséért (Nemes 2008: 94). 1260-ban megalapították a Szentkozma sebész kollégiumot (Collège de St. Côme), az európai sebészet fellendülésének iskoláját.

AZ ELSŐ ORVOSI ISKOLÁK JELENTŐSÉGE

Az egyetemek, az oktatás jelentőségét az orvosi nyelv fejlődésében szükségtelen részletezni, legföljebb azt hangsúlyoznánk, hogy az orvosi oktatás a középkorban elsősorban az ókori és arab szerzők műveinek felolvasásából (prelegálásból) és magyarázatából állott. A magyarázat pedig igen gyakran nevezéktan jellegű volt. Ami viszont az orvosi irodalmat illeti, a középkor négyféle orvosi szöveget ismert:

- a kommentárt, amelyet eleinte az oktatásban használtak, később önálló műfajjává vált;
- a compendiumot, amely ókori és arab szerzők műveit kivonatolta latinul;
- a herbáriumot (a gyógynövény- és receptkönyvet);
- illetve a consilia és regimen típusú tanácsadókat.

Mindegyik típus tartalmazott lapszélre írt vagy a szövegbe foglalt szómagyarázatokat.

KÉSEI KÖZÉPKOR (XIV–XVI. SZÁZAD)

A középkorban az európai orvosi görög–latin nyelv már megteremtődött, ez a két évszázad a szakfogalmak, a nevezéktanok (terminológia) egységesítésének, rögzülésének és bővülésének az időszak. Az ókor alkotásai történelemmé váltak, a tudományokban és a művészetekben is, és nem különbözött ettől az orvostudomány sem: az orvoslás görög klasszikusain túllépett az idő, de feledésbe nem merültek: az orvosi görög–latin fogalmazás még az ókor nyelvén paléozódott: a kor szerzői, fordítói az ókori írásgyakorlatot, szövegezést tartották példaképüknek. „Nem véletlen – írja Magyar László András (i. m. 81) –, hogy épp Vesalius, aki az első teljes Galénosz-fordítás és -kiadás munkatársa volt, alapozta meg a korszerű anatómiát és anatómiai szaknyelvet, és hogy éppen a klasszikus műveltségű, ókori szerzőkön nevelkedett tudósok, Paracelsus és Van Helmont teremtették meg a galénizmussal szakító új orvosi irányzatot, a kemiátriát, illetve indították útjára a kísérletes orvostudományt (Bacon, Fernel, Colombo, Santorio).”

Az orvosi nyelv gyökeres átalakulásának több oka is volt:

- Az európai görög–latin nyelvű orvostudomány még a XV. század kezdetén is az araból latinra fordított munkákból állt. Az arab szerzők olyannyira befolyásolták a nyugati világ orvostudományát és nyelvét is, hogy a XV–XVI. század fordulóján sokan szembefordultak az arabokkal, ún. antiarabista tudományos hadjárat kezdődött a XVI. század elején: az iszlám nyomozó tekintélyét csak így tudták megfélemezni.
- Nagy változást hoztak a Bizáncból Európába, főleg Itáliába menekült görög tudósok. A menekülés Konstantinápoly eleste (1453) után kezdődött és terebélyesedett. A szerzetesek az általuk hozott görög tudományos munkákat közvetlenül ültették át a középkori görög–latinra; jóval kevesebb hibával, mint az arab írások fordításainál. Az utóbbiakból sokat ugyanis először héberre, katalánra stb. fordítottak, és azokat írták át görög–latinra. A többszörös fordítás óhatatlanul hozta a hibákat.
- Gyökeres változással járt a könyvnyomtatás terjedése. Nemcsak azért, mert a munkákat sok példányban adták ki, de egységesültek is, kiküszöbölődtek a másolási hibák, sőt bírálatok is születhettek és terjedhettek is. „Az arab változatokból készített korábbi latin fordítások hibáira sorra fény derült, hiszen a fordítók – akik gyakran több kéziratot is egybevetettek – kényszerűségből alaposan végigolvasták az ókori szerzők munkáit, így ráébredtek gondolati és megnevezési ellentmondásaikra, tévedéseikre. Ez a tapasztalat azután nemcsak a szövegek, hanem alkotóik kritikáját is eredményezte” (Magyar i. m. 81).
- Óriási hatása volt a társadalmi szemléletváltozásoknak: a humanizmusnak és a reformációnak. A világi élet felé fordulással ugyanis a tudományok is robbanásszerűen fejlődtek.

A reneszánsz orvosok nyelvi tekintetben a klasszikus latinhoz igyekeztek visszatérni, kigyomlázták a szakszavak

tárából a középkori, „arabizmusnak” bélyegzett vagy a nemzeti nyelvekhez köthető és a klasszikus latinban nem létező (barbarizmusnak nevezett) szóalakokat, és egységesíteni is igyekeztek a szókészletet. Ekkortól szokás a görög szavakat is latinos alakban, latin végződésekkel és/vagy prepozíciókkal ellátva alkalmazni (pl. *dehydratio*), illetve latinos átírásban írni (*haemolysis, dyspnoe*). Ezzel párhuzamosan azonban – szintén a könyvnyomtatás hatására – a nemzeti orvosi nyelvek fejlődése is hatalmas lendületet kapott” (Magyar i. m. 81).

Összegezve: a humanizmus és a reformáció tudósai szakítanak az orvostudomány ókori szemléletével, és megteremtik az újkori orvosi szemlélet alapjait és nevezéktárát. Ebben a korban teszi meg kezdeti lépéseit a nemzeti nyelvű orvoslás, főleg a német, francia, provanszál, katalán és olasz területeken. Ennek ellenére a görög–latin maradt a közös nyelv.

A középkori görög–latin orvosi nyelv kialakulásában a szerzetesek jeleskedtek, hiszen ők fordítottak latinra, ők tudtak írni, olvasni, sőt fűvészkedtek és „gyógyítottak” is. Ők képviselték az orvoslást a maguk latin nyelvén. Nem csoda, hogy az első egyetemeket és egyetemi orvosi karokat az egyház alapította, látta el pápai, püspöki engedéllyel, és ruházta fel hatalommal. Ezekben is latinul oktattak, és a tananyag is latinul volt. Végeredményben a katolikus egyház szorította leginkább háttérbe az ókori görög orvosi nyelvet a latin javára, de az sem volt mellékes, hogy az európai általános közvetítő nyelv is a latin volt, továbbá hogy könnyebb volt megtanulni a latint, mint a görögöt.

AZ ÚJKOR ORVOSI NYELVE A XVI. században kényszerűségből a nemzeti orvosi nyelvek is eltörttek, elsősorban a gyakorlati gyógyáskodásokban (sebkezelések [borbélyok], szülészet, életviteli tanácsok [dietetika] stb.), mivel szót érteni a köznéppel csak a nemzeti nyelveken lehetett. Fontos szerepe volt ebben a reformációnak, és az ebből fakadó nemzeti nyelvű hitoktatásnak, bibliáknak, valamint a vallás-erkölcsön alapuló egészségre nevelésnek. Megjelentek a nemzeti orvosi szótárak (*Campegius [1472–1535] Vocabulorum medicinalium ac terminorum difficilium explanationes; Antonius Nebrissensis [1444–1522] Lexicon artis medicae* stb.), a XVI. század második felétől már az orvosi lexikonok is (*Bartholomaeus Castellus Lexicon medicum graeco-latinum*) (Magyar 2009). Ekkor írta Váradai Lencsés György a magyar nyelvű orvosi könyvét (*Ars Medica*) is.

A XVII. századtól lendületet vesz az orvostudomány rendszerezése, egyre-másra alakulnak a szaktudományok (élettan, kórbonctan, méregtan, orvosi kémia, orvosi fizika, gyógyszer-tan) a maguk sajátos szókincsével. Megszületnek az első gyógyszerkönyvek (*materia medica*), beépül Linné rendszertana az orvosi gyakorlatba, a mikroszkóp elterjedésével pedig a láthatóból a szabad szemmel láthatatlan szintre tevődnek át az orvosi ismeretek és nevezéktárak. Körvonalazódik a közegészségügy, a járványtan. A vényírás külön tárgy lesz, és újabb meg újabb rendszerező könyvek jelennek meg, például

a betegségek rendszertana (Francois Boissier de Sauvages *Nosologia methodica, morborum classes juxta Sydenhami mentem et botanicorum ordinem*. Amsterdam, 1768).

A nyelv jellegzetesen görög–latin maradt, az európai közös nyelv a XVII–XVIII. században virágkorát éli; a nemzeti nyelvi kifejezések lassan alakulnak. A görög–latin alapú orvostudomány változatlan, sőt még erősödik is az új görög–latin szakkifejezések, nevek, fogalmak sokasodása miatt, például a szövettani, sejttani elnevezések megjelenésével. Az anatómia máig megőrizte latin alapjait, jóllehet a középkorban született meg, nem ókori szaknévtár.

Kezdenek bontakozni az orvosi ismeretterjesztés csírái, és követelik a nemzeti nyelvű szakkifejezéseket. Tért hódít a természetgyógyászat, a lélekgyógyászat, és nő az érdeklődés a keleti gyógy módok felé is. A műszerezettség fejlődése szintén kialakította a maga szakszórendszerét.

A XIX–XX. században kibontakozik a korszerű orvoslás, és kialakulnak a nemzeti orvosi nyelvek is. Ezek részletezésére nem térek ki: messzire vezetne. Jellegzetes, hogy a nemzeti orvosi nyelvek is megőrizték a görög–latin alapú szakszóincsüket.

A MAI ORVOSI NYELV Korunk orvosi nyelvét a nemzetközi közös nyelv, az angol erősödése és a nemzetközi egységesítés jellemzi. A nemzeti orvosi nyelvek megmaradtak, sőt mintegy ellenállásként az angol túlsúllyal, erősödtek is az utóbbi évtizedben. Egyre inkább tudatosul, hogy nemzeti orvostudomány, csak nemzeti nyelven lehetséges.

Korunk orvosi nyelvét a nemzetközi közös nyelv, az angol erősödése és a nemzetközi egységesítés jellemzi. A nemzeti orvosi nyelvek megmaradtak, sőt, mintegy ellenállásként az angol túlsúllyal, erősödtek is az utóbbi évtizedben. Egyre inkább tudatosul, hogy nemzeti orvostudomány, csak nemzeti nyelven lehetséges.

Az orvostudományban is a nemzetközi és nemzeti kettősség uralkodik. A fogalmak, szaknevek nemzetköziek. Jóformán minden szakterületnek megvan a maga nevezéktani bizottsága, mely időről időre összeül, átnézi a már meglévő nevezéktant, és módosítja az új ismeretek szerint, ha szükséges. Megalkotja továbbá az új fogalmak pontos meghatározását, illetőleg a szakelnevezéseket. Így születnek meg a világszerte egységesen értelmezhető szakelnevezések, szakfogalmak, a nemzeti nyelvek ezeket fordítják. A bizottságokban a szakma jeles képviselőit választják a legkülönbözőbb országokból, ezek tehát nemzetköziek.

A közös nyelvet a közös szakmai viták, a tudományos rendezvények is pallérozzák. Az orvosi szakmáknak, sőt az alszakmáknak, részlegeknek is megvan a maguk nemzeti, a földrészre kiterjedő (*európai, ázsiai* stb.) és a nemzetközi, immáron világméretű társasága, avagy szövetsége. Az utóbbinak a nemzeti társaságok a tagjai, nem az egyének. A tudományos

rendezvényeket ezek szervezik nemzeti, földrészi és nemzetközi szinten. A nemzeti tudományos rendezvények a nemzeti nyelveken zajlanak, az adott nemzet orvosi szaknyelvére lehetnek hatással. A nemzetközies, legalábbis a rangosak, már csak angolul folynak, a német, francia nyelv használata elmaradt.

A nemzetközi angol nyelvben háromféle jelenség figyelhető meg:

- A fogalmak, szaknevek szabatos meghatározása – ez tökéletes; az angol nyelvű tudományírás szakértői (science writers) ellenőrzik.
- Az angol anyanyelvűek nyelvhasználata. Elsősorban a hangsúlyozásban vannak különbségek, de a fogalmazás és a szókinccs is eltérhet. A sokszínűséget képletesen a tájnyelvekhez hasonlíthatjuk, vagy talán azok is az országok közötti viszonyban.
- A nem angol anyanyelvűek beszéde, előadásai. Ezek végletek között váltakoznak: a szinte tökéletestől az érthetetlenekig. Voltaképpen ez nevezhető nemzetközi angolnak; méretében messze meghaladja az angol anyanyelvűeket. Nem válik az angol nyelv előnyére, de nem kezdi ki, óvják az angol tudományírás őrei.

Tudományos adattárak. Szemléletváltás történt az elmúlt 20–30 évben: a tudományos ismeretek kutatása, felkeresése áttevődött a könyvtárakból a számítógépes orvosi adattárakra (*Medline, PubMed* stb.). Mérheteretlenül felduzzadt a szakirodalom, legfőképpen kulcsszavas keresésekkel követhető, erre pedig nem megfelelő a könyvtárak. A könyvtárakra azért mégis van szükség: a nyomtatott szakirodalmat még nem temették el, és hiszem, hogy nem is fogjuk. Az orvosi könyvtárak rendszere azonban gyökeresen átalakul.

Tudományírás és értékelés. A tudományos közlemények írása a tudományos orvoslás szerves része. Mértéketlenül megsaporodott, és sajnos nemcsak a tudomány hatalmas fejlődése miatt, hanem az előmenetel, a tudományos fokozatok megszerzésért is. Halmazjelenségnek lehetünk a tanúi: na, írjunk, mert kell! Felvet erkölcsi megfontolásokat is, hiszen a tudományírás a tudomány művelését szolgálja, és nem önmagáért van. A nemzeti, nemzetközi kettősség itt is tetten érhető. Az angol nyelvű folyóiratok közül a kevésbé színvonalasak kiesnek a rostán, a színvonalasak nyelve pedig kifogástalan. Kiepült a tudományírók rendszere: nyelvészeti-ileg is iskolázott szakemberek felügyelik és javítják a közlemények szövegeit, mindenkor szem előtt tartva a nemzetközileg elfogadott meghatározások szabatoságát. Ezáltal kissé egységes a fogalmazás, ám ez inkább előny, mert olvasható, könnyebben érthető és megtanulható. A színességet a köztes szavak változatossága alakítja.

A színvonalasság a tudománymérésnek köszönhető. Eugene Garfield nevéhez fűződik a Philadelphiában létrehozott Institute for Scientific Information (ISI), amely mára a Thomson-előszóval egészült ki. Célja a határtalanul felduzzad

tudományos írások rendszerezése, hozzáférhetővé tétele és minősítése volt. Az ISI sok tízezer cikket, sok ezer folyóiratot és könyvet értékel folyamatosan, és minősít különböző mutatókkal (hatásmutató, idézettségmutató, H-mutató stb.). Jelentősége óriási, mivel csak azok a tudományos írások számíthatnak nemzetközi ismeretségre és elismerésre, amelyek bekerülnek a rendszerébe. Ide pedig csak a színvonalasak juthatnak, olyanok, amelyekben a tudományos értékek szabatos fogalmazással, nyelvi helyességgel is párosulnak. Nem tudatosul a köztudatban kellőképpen, hogy milyen hatalmas erőfeszítéseket tesznek a művelt angol nyelv megőrzésére a szakírásban is. A színvonalas angol tudományírás az egyetemes orvostársadalom, a nemzetek orvosainak közös kincse: mindnyájunkat palléroz. Igen, minden orvost, azt is, aki csak olvassa, és nem ír közleményeket.

A nemzeti orvosi nyelvekre az angol súlya nehezedik: évtizedek óta férkőzik beléjük. Sok az angol jövevényszó, módosul a szóalkotás, angolra cserélődnek a görög–latin végződéses, özönlenek a rövidítések és a mozaikszavak, s ami talán még veszélyesebb: az angol mondat szerkesztés is terjed a nemzeti fogalmazásmód rovására. Sőt felmerül a kérdés, hogy egyáltalán szükséges-e a nemzeti orvosi nyelv, hiszen csak azokat a tudományos cikkeket minősítik, amelyeket az ISI befogad, ide pedig túlnyomóan az angol nyelvűek kerülnek. Kétségtelen, hogy a legtöbb angol nyelvű, de nem kizárólagosan azok: angol nyelvű összefoglalókat is tartalmazó, fajsúlyos nemzeti orvosi szaklapokat szintén minősít az ISI; ilyen többek között az Orvosi Hetilapunk. Nem kétséges, hogy szükségessé a nemzeti orvosi nyelvek, egyetlen nemzet sem lesz angolul tudós, csak a maga nyelvén. A nemzeti orvostársadalmak csupán nemzeti nyelvükön képezhetők; ez a felismerés egyre erősebb – a franciák és a németek komoly erőfeszítéseket tettek ennek érdekében. Még nem késő ápolni a nemzeti orvosi nyelveket; csak azok maradnak meg, amelyeket őrzők vigyázzák a strázsán.

ÖSSZEZGÉS Az egyetemes orvosi nyelv fenti áttekintése még vázlatosnak is alig nevezhető. Egyetlen célja, hogy az egyetemes orvosi nyelv történéseit térben, időben és az írásmódok szerint is elhelyezhessük. Az írás kialakulása évezredek vívmánya, és igencsak tanulságos, hogy az írásformák miként tükrözik az eseményeket, az orvoslás legrégebbi emlékeit, hogyan vallanak a kor szellemiségéről, gondolkodásmódjáról. Megborzong az ember, ha arra gondol, hogy az égetett ékirásos cserepek az évezredekkel korábbi gondolatok hordozói.

Az ókor a sokféle írásmód időszaka, a latin ábécé, a betűírás a második felében vált a mondandók rögzítőjévé. Érdekes összevetni, hogy vajon, például a hieroglif írással író népek gondolkodása is hasonló volt-e, vagy csupán írásmódjuk közös. Kivált izgalmas azok összevetése, amelyeket évszázadok választanak el egymástól: vajon megrekedt a gondolkodás is az írásmód szintjén? Ezek a gondolatok ösztökéltek az írás kialakulásának áttekintésére. Úgy érzem, az ókor orvosi nyelvét feltétlenül érdemes ezek tükrében is tanulmányozni.

A folyóiratnak ebben a számában közreadott, orvosi nyelvvel foglalkozó írások írásmódja sokféle: Bácskay András mezopotámiai ékírással írt cserépmaradványok szövegeiből, Győry Hedvig papiruszokon megőrződött hieroglif írásokból, Földi Attila kínai írásokból, a többiek pedig ókori betűírási szövegekből válogattak.

Az egyetemes orvosi nyelv az egész világ orvosi nyelveire kiterjed. Ez oly tetemes, hogy sok területet még csak meg sem említhettem, ám nem is ez volt a cél: nem átfogó képet, hanem gondolatokat fogalmaztam meg.

Végezetül még egy gondolat: az egyetemes orvosi nyelv sok lábon indult, ám egyre-másra kiegyenesedett, mára már két lábon jár. Az egyik a nemzetközi angol, a másik a nemzeti orvosi nyelvek. Mintha a törzsfjlődés másolódott volna.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS Köszönetemet fejezem ki Bácskay Andrásnak és Magyar László Andrásnak a kézirat szakmai ellenőrzésért, javaslataikért.

IRODALOM

Grabarits István 2009. A gyógyszerkönyvek születése. In: Bősze Péter (szerk.): *A magyar orvosi nyelv tankönyve*. Medicina Kiadó, Budapest, 119–146.

Kéki Béla 2000. *Az írás története (A kezdetektől a nyomdabetűig)*. Vince Kiadó, Budapest.

Langslow D. 1992. *The development of Latin medical terminology*. Proceedings of the Cambridge Philological Society 37: 106–130.

Magyar László András 2009. Az európai orvosi nyelv története. In: Bősze Péter (szerk.): *A magyar orvosi nyelv tankönyve*. Medicina Kiadó, Budapest, 73–86.

Nemes Csaba 2008. *Orvostörténelem*. Debreceni Egyetem Orvos- és Egészségtudományi Centrum, Debrecen.

FOGALMAK, MEGHATÁROZÁSOK

akrofónia a kezdőhangot jelölő szójelek írása. Az ilyen szójelek egymás után írva, a kezdőhangzó összeolvasásával adják meg a kívánt szót.

antikva latin, az ókori rómaiak által használt betűforma; álló betű szemben a dőlt betűvel (kurzív).

busztrifedon ökörszántás írás: egyik sor balról jobbra, a másik fordítva: jobbról balra megy, és nemritkán a jeleket is a fejük tetejére állították – főleg ékírásos emlékekben fordul elő.

émikus jelentésmegkülönböztető.

étikus nem jelenségmegkülönböztető.

gyolcskönyv lenvászon (liber linteus).

héber (zsidók) ókori közel-keleti nép: Kr. e. XIV–XII. században telepedtek meg Palesztina Kánaán nevű termékeny völgyében; Dávid királyuk elfoglalta az észak Palesztin területeket is. A Kr. e. X. században a júdeai-izraeli királyság felbomlott, majd az asszírok meghódították a területeiket. A második héber állam Kr. e. 142-ben jött létre, de rövid életű volt: a rómaiak szállták meg, az ellenálló zsidókat pedig szétszórta a birodalom területén.

írásformák képirás (piktográfia), fogalomírás (ideográfia), szó- és szótágitás A képirás jelei a piktogramok, a fogalomírás az ideogramok.

kalifa Mohamed helyettese, utóda.

kalligram képvers: az írásjelek is ábrák.

kalligráfia művészi szépírás; **kalligrafikus** művészen megírt; **kalligráfus** a művészi szépírás művelője.

kódex kézzel írt, lapozható könyv. Az ókorban még viasztáblából állt; az összefűzött viasztáblákat nevezték így. A középkorban a pergamen-, papirusz- és a papírkódex váltotta fel.

kurzív dőlt betű; folyóírás; nevezik italicnak is.

minuszcula kisbetűs írás.

papír a kínaiak találták fel Kr. e. I–II. században; titkát évszázadokig őrizték. Az arab világba a VIII. században került: kínai foglyok kezdték el Szamarkandban. Folyamatosan terjedt el az egész arab világban, az Atlanti óceántól Belső-Ázsiáig. Európában is az arabok indították útjára a XII. században a Spanyolország déli részén lévő Xatívanban.

papirusz a néhány méterre is megnövő papirusznádból, a sás kergének lehántásával készített íróanyag; a nád beléből 20–40 cm hosszú vékony szeleteket

vágtak. A vékony szeleteket simára kalapálták, majd keresztbe egymásra fektették – a könyvíráshoz akár 15–20-at is –, és fakalapáccsal egymásba verték, miközben vízzel locsolták. A réteget papiruszlapokat kiszárították, kisimították, a szeleiteit egyenesre vágta. A papiruszt leginkább Egyiptomban használták. **pergamen** állati (juh, kecske, borjú stb.) bőrből készült íróanyag. A bőrt meszes vízben áztatják, ez teszi lehetővé a szörzet lekaparását. majd kifestve megszárazították, krétával bedörzsölték, kagylóval lecsiszolták, és a szeleket levágták. A Kr. e. II. században kezdték alkalmazni, nagymértékben Pergamonban, nevét is innen kapta.

rovásírás szó szerinti értelemben rovással írt írás. A rovás jelentése: bevágás, bemetszés, bevésés. A rovásírás tehát jelek rovása (rovásjelek) fába vagy más kemény anyagba. A rovásírás is ilyen fába, kőbe, agyagba vájt rovásokkal kezdődött. Nem tekinthető külön írásformának: azt fejezi ki, hogy miként jön létre az írás: rovásjelek rovásával. Később megszűnt a rovás, de a fogalom, a rovásírás, megmarad; jelentés: a rovásjelek írása papírra stb.

sémita (szemita) népcsoport (sémi népek); a legismertebbek: a babiloni, asszír, arámi, héber és az arab. Az indiai és a zsidó népcsoport csak félig sémi nép.

sémi nyelvek az afroázsiai (sémi-hámi) nyelvcsalád egyik ága; történelmi nyelvek, mint az akkád, arab, héber tartoznak közéjük. A név bibliai: Noé legidősebb fia, Sém, leszármazottainak a nyelve.

szillabikus írás szótágitás: minden jel egy szótagnak felel meg.

tekercs henger alakúra göngyölt anyag. Papirusz-, pergamentekercsek. Az előbbi volt az ókori írásművek egyik leggyakoribb hordozója. Terjedelmét az írásmű terjedelme szabta meg.

triglosszia a Kr. u. VII. században kialakult állásfoglalás, miszerint az istentiszteleti szertartások csak három nyelven: latinul, görögül és héberül végezhetők. A latin nyelvű szertartás különösen Európa nyugati részén terjedt – sokszor erőszakosan. Ennek lett a következménye a népnyelvek kirekesztése a hitoktatásból és a hitgyakorlatból, és hogy a művészetek és a tudományok nyelve a középkori Európában latin lett.

viasztábla kis, közepén kimélyített és viasszal bevont fatábla. Az ókor és a kezdeti középkor kedvelt íráshordozója. A kettő, a három vagy a sok egymásra rakott viasztábla a diptychon, triptychon, poliptychon.

vokalizáció a mássalhangzó szabályos magánhangzóvá válása.

Bácskay András

A „gyógyító kezelés” (*bultu*) fogalma a mezopotámiai orvosi szövegekben

BEVEZETÉS Az ékírásos agyagtáblákon fennmaradt mezopotámiai orvosi szövegek az ókori tudományos szöveg-hagyomány egyik legrégebbi és legnagyobb számban fennmaradt szövegkorpuszát alkotják. A korpusz zömét az egyes betegségek kezelését tartalmazó ún. terapeutaszövegek jelentik, amelyet a test elváltozásait előjelként értelmező ún. diagnosztikai szövegek, lexikális szövegek (pl. betegséglista), valamint orvosi kommentárszövegek egészítenek ki. Az első szövegek a Kr. e III. évezred végéről származnak, a korpusz zöme azonban az első évezredi Asszír- és Babilónia-archívumokból került elő (Attinger 2008: 6–44; Geller 2010: 89–108; magyarul: Bácskay 2003; Fröhlich–Bácskay 2010: 8–12).

Az ékírásos kópiákat tartalmazó szövegkiadások, illetve az egyes szövegek latin betűs tudományos átírását és feldolgozását tartalmazó feldolgozások a XX. század elejétől jelentek meg (Oefe 1902; Küchler 1904; Thompson 1923; Ebeling 1922–23), mára a kutatás már egyes betegségekhez kapcsolódó szövegek komplex vizsgálatára, illetve az egyes kezelések kapcsán szövegpárhuzamok és szövegvariánsok azonosítására és értelmezésére fókuszál. Az értelmezés során két fő kutatási irány figyelhető meg: a kutatás egyik iránya a mezopotámiai betegségek mai megfelelőinek azonosítására törekszik, amelynek során az ókori forrásokat a modern orvosi diagnosztika szempontjai alapján értelmezik (Scurlock–Andersen 2005; Haussperger 2012). A kutatás másik iránya az ókori szövegek konceptuális rendszerének rekonstruálására és az egyes betegségek e rendszeren belül elfoglalt helyének meghatározására törekszik, amelynek során a terapeutaszövegekben meghatározó rendező szerepet játszó orvosi incipitek (kezdősorok) vizsgálatára koncentrálnak (Fincke 2000; Geller 2005). Az előadásban az utóbbi megközelítést követve, néhány forrás példáján keresztül kívánom bemutatni egy mezopotámiai fogalom használatát és lehetséges értelmezését.

A BULTU TERMINUS JELENTÉSE Az akkád *bultu* szó, az 'élni' jelentésű akkád *balātu* ige főnévi származéka. Az ige egyes szám harmadik személyű jelen idejű alakja a diagnosztikai szövegekben a páciens sorsának pozitív kimenetelére, a terapeutaszövegekben pedig a páciens kezelést követő meggyógyulására utal.

Ha valakinek az arca gyulladt és beesett, (az) Adad isten keze, (a páciens) meggyógyul. (Diagnosztikai ómensorozat 9. táblája 28. sor)¹

Ha valakinek a fejét az ašū betegség ragadja meg, fenyőaromát, baluhhu fa gyantáját, kurkanū növényt hevítés tűzön, égesd el, a füstjét az orrán és a száján át (a beteg) lélegeztesse be, majd finom olajat nádcsovécske segítségével fújjon bele az orrába és meggyógyul. (BAM 3 iv. kolumna 37–39 sorok)²

A terminus orvosi összefüggéseire világosan utal a lexikális szöveg-hagyomány egyik szövege, amelyben az akkád szó sumer logogramja, valamint a 'betegnek lenni' jelentésű logogram egymást követően szerepel.

til₃-la (= élni, meggyógyulni)

tu₅-ra (= betegnek lenni)

Óbabiloni lexikális lista részlete (OB Nippur Izi 456 c, d)

Az akkád szótárak a *bultu* szó jelentésének értelmezése során négy aljelentést különböztetnek meg: a szó egyrészt az igei alapjelentéshez kapcsolódóan jelent életet, élettartamot, másrészt átvitt értelemben egészséget, illetve gyógyszert és kezelést.³ Az utóbbi két jelentés kapcsán a szótárak orvosi szöveg-helyeket, illetve néhány, gyógyító eljárásokat említő másodlagos forrást (újasszír udvari orvosok levelei, Nippuri szegény ember egyik szöveg-helye) adnak meg. Vizsgáljuk meg először az újasszír tudósok leveleiben szereplő kifeje-

1. A diagnosztikai ómensorozat feldolgozásához l. Labat 1951.

2. A tábla feldolgozásához l. Worthington 2006.

3. CAD (= Chicago Assyrian Dictionary) B 311–312; AHw (= Akkadisches Handwörterbuch) 137.

zések kontextusát. A Kr. e. VIII–VII. századból származó, az asszír király és udvari tudósai közti levelezés elsősorban magát az államot megtestesítő király személyét, illetve családját érintő előjelek értelmezésével, valamint bajelhárító és gyógyító rituálék elvégzésével kapcsolatos kérdésekkel foglalkozik. A tárgyalt terminus a király egészségével foglalkozó udvari orvosok leveleiben fordul elő.

A fog kezelésével kapcsolatban, amiről a király írt nekem. (Most) kezdek foglalkozni vele, (de) nagyon sok kezelés (van) a foggal (kapcsolatban). (Parpola 1993: No. 320. hátoldal 1–4. sorai)

A fülek kezelésével kapcsolatban minden szükséges (rendelkezésre áll).

Végezze el (a király) ezeket a fülekre (vonatkozó) kezeléseket a mai napon. (Parpola 1993: No. 324. előoldal 8–9. és hátoldal 1–4. sorai)

A *bi'aru*-betegség kezelésével kapcsolatban (Parpola 1993: No. 325. előoldal 6–7 sorai)

[Az epével kapcsolatban] [...], valamennyi kezelés a következőt mondja (Parpola 1993: No. rubrikok (rovaticmek) 326. előoldal 1'–3'. sorai)

Megfigyelhető, hogy a „kezelés” (*bultu*) kifejezés e szövegekben egyaránt utal valamely betegség gyógyítását tartalmazó **eljárásra**, illetve a gyógymódot leíró kezelési **szövegre**. A tárgyalt szöveghelyek nem említik a kezelések módját, így e kontextusban a kifejezés a kezelés módjától (pl. kenőcs, borogatás, ital stb.) függetlenül vonatkozhat bármely terapeuta eljárásra (Ritter 1965: 313–314; Goltz 1974: 25–36).

Az újasszír tudósok leveleiben említett gyógyító eljárásokat a mezopotámiai orvosi szövegek zömét adó terapeuta szövegek őrizték meg. Az átlagos terapeutaszöveg struktúrája a következő főbb elemeket tartalmazza: 1) szimptomaleírás, amely magában foglalja a páciens testi-lelki panaszait, közérzetével és viselkedésével kapcsolatos devianciákat, illetve egyéb, az illető társadalmi helyzetével összefüggő panaszokat; 2) a betegség megnevezése; 3) a felhasznált gyógyhatású anyagok felsorolása, illetve a gyógyszer(ek) elkészítése és alkalmazása; 4) és végül a páciens felépülésére utaló igei kifejezés. Így például:

Ha valakit *rāšānu* bőrbetegség ragadott meg, a feje, az arca (és) az ajkai feldagadtak, a meggyógyításához (végy) *kukru*-növényt, *burāšu*-borókat, *atā'isu* növényt, [...] *kamantu* növényt, pirított zsászt, pirított *kasū*-növényt, pörkölt gabona lisztjét, *nikiptu* növényt. Ezt a kilenc gyógynövényt nyomd

össze, gyúrd össze *kasū*-növény levélével, [borotváld le] a (páciens) fejét, kenj rá avas vaját, kötözd be és meggyógyul. (BAM 3 i 26–30)⁴

Az egyes kezelések azonban nem minden esetben tartalmazzák az említett struktúra valamennyi elemét, így például egyes szövegekben nem szerepel a szimptomák felsorolása vagy a páciens felépülésére utaló szöveg. Megfigyelhető továbbá, hogy a farmakológiai jellegű kezeléseket ráolvasások, amulettek és egyéb mágikus praktikák (pl. helyettesítő figurák alkalmazása) egészíthetik ki. E mágikus praktikák elsősorban a gyógyszer elkészítéséhez és alkalmazásához kapcsolódhattak.

A mezopotámiai orvosi szövegekben kétféle tudományos rendezőelvet azonosított a kutatás: a testrészek szerinti, valamint incipitek szerinti osztályozást. Az előbbi esetben a tábla a páciens „fejtétől a lábujjáig” (*ištu muḫḫi adi šupri*) haladva foglalja össze diagnosztikai megfigyeléseket, illetve az egyes betegségek megszüntetésére irányuló kezeléseket. Az orvosi incipitek szerinti elrendezés a terapeutaszövegek jellemzője, amelynek során az egyes kezelési szövegeket a hosszabb-rövidebb szimptomaleírás és betegségnévezést tartalmazó orvosi incipitek alatt strukturálták. Egy tipikus incipit a következőképpen hangzik: „Ha valakinek a szemei betegek” vagy „Ha valakinek a fülei betegek” vagy „Ha valakinek a belső tájéka beteg” vagy „Ha valaki epilepszia betegségben szenved” vagy „Ha valakit láz ragad meg”. Az incipitek egy része részletesebb információt közöl és a beteg testrész, illetve a betegség megnevezésén túl egy vagy többféle szimptomát is felsorol. Egyes incipitek kifejezetten mágikus természetűek, például: „Ha valakit a Tető királya (nevű démon) ragadott meg”⁵ vagy „Ha valakit ártó varázslat súlyt”⁶

Az incipitekhez tartozó kezelési szövegekből a mezopotámiai tudósok az első évezred elején 2–3 táblából álló standard minisorozatokat szerkesztettek. E sorozatok szövege nagyméretű, több kolumnára osztott, a tábla könyvészeti adatait is tartalmazó agyagtáblákon maradt fenn, amelyet a kutatás gyűjteményes tábláknak nevez. E táblákon a kezeléseket általában vonalazással választották el egymástól, illetve az egyazon incipithez tartozó kezelés esetén a szimptomaleírás helyett ismétlődőjelet alkalmaznak. Az egyfajta kézikönyvnek tekinthető gyűjteményes táblák kolofónjaiban szereplő „kezelések (a páciens) fejtétől a lábujjáig” kifejezés utal arra, hogy a mezopotámiai tudósok a kezeléseket, a babilóniai diagnosztikai hagyományt követve strukturálták, azaz a kezelések áttekintése fentről lefelé halad. A többes számban használt „kezelések” (*bultu*) terminus tehát a gyűjteményes táblán található, az adott orvosi incipithez tartozó valamennyi kezelésre utal, a kezelés típusától függetlenül, így például:

4. A szöveg feldolgozásához l. Worthington 2006.

5. BAM 311 obv. 23.

6. A mezopotámiai orvoslás tudományos logikájának értelmezéséhez l. Geller 2011.

Kezelések (*bultī*) a (páciens) fejének tetejétől a lábujjáig (BAM 574 iv 56, 4. kol. tábla, a *suālu* sorozat első táblája)

Kezelések (*bultī*) a (páciens) fejének tetejétől a lábujjáig (BAM 575 iv 59, 4. kol. tábla, kolofónban a *suālu* sorozat második táblája)

Kezelések (*bultī*) a (páciens) fe[jének tetejétől a lábujjáig] (BAM 7, 24 iv 19⁷; 4. kol. tábla, kolofónban, a Ha valakinek [...] (betegség) gyöttri (lit. eszi) című sorozat 5. táblája)⁷

A kifejezést hasonló kontextusban használja az ún. „Ráolvasópap kézikönyve” címet viselő szöveg, amely a ráolvasópapí hivatás tudományos szövegeinek címeit sorolja fel.

¹⁰Kezelések (*bultī*): ‘az égből lehulló’, ‘a tető királya’, ‘az isten keze’, ‘az istennő keze’, ‘a halotti szellem keze’,

¹¹a gonosz *Alū*-démon, a *Lilū*-, (és) a *Sag.ḫul.ḫa.za*-démon, az eskü keze, ‘az emberiség keze’ (ellen),

¹²valamint kezelések valamennyi (betegség) ellen. (KAR 44 rev. 10–12, Ráolvasópap kézikönyve)⁸

A kézikönyvjellegű gyűjteményes táblákból a mezopotámiai szakemberek praktikus célokból (pl. oktatás vagy egy-egy konkrét „megrendelés”) egy vagy több kezelést tartalmazó, kisebb méretű táblát készíthettek, amelyet a kutatás kivonatos tábláknak nevez. E táblákon a *bultu* terminus általában a kolofónban szerepel. Az alábbiakban bemutatott kivonatos tábla 18 kezelést tartalmaz, a kezelések 8 különböző orvosi incipit alatt szerepelnek. A kolofón szerint valamennyi kezelés ugyanazon panasz a „halánték megragadása” (*sag.ki.dab.ba*) nevű betegség ellen alkalmazott receptet tartalmaz, e terminust általában a migrén megfelelőjének tekintik.⁹

18 kezelés a „halánték megragadása” (betegség) ellen (BAM 11, kolofón)

Bár a tábla egy jelentős része hiányzik, az egyes kezelések szövege egy későbbi gyűjteményes tábla segítségével rekonstruálható. Az alábbi felsorolás a tábla szerkezetét, illetve az egyes kezelések típusát tartalmazza.

1. kezelés (előoldal 1–3); kezelés típusa: farmakológiai, fej borogatása

Ha valakit állandóan a „halánték megragadása” (nevű betegség) gyötör [...]

2. kezelés (előoldal 4–6); kezelés típusa: farmakológiai, [fej borogatása]

Ha ugyanaz (a betegség) [...]

3. kezelés (előoldal 7–8); kezelés típusa: farmakológiai, [fej borogatása]

Ha ugyanaz (a betegség) [...]

4. kezelés (előoldal 9); kezelés típusa: farmakológiai, [fej borogatása]

Ha ugyanaz (a betegség) [...]

5. kezelés (előoldal 10–11); kezelés típusa: farmakológiai, [fej borogatása]

Ha ugyanaz (a betegség) [...]

6. kezelés (előoldal 12–13); kezelés típusa: farmakológiai, [fej borogatása]

Ha ugyanaz (a betegség) [...]

7. kezelés (előoldal 14–15); kezelés típusa: farmakológiai, [borogatás]

Ha ugyanaz (a betegség) [...]

8. kezelés (előoldal 16–17); kezelés típusa: amulett

Ha valakit a „halántékszűrés” (nevű betegség) gyötör [...]

9. kezelés (előoldal 18); kezelés típusa: kitört

Ha ugyanaz (a betegség) [...]

10. kezelés (hátoldal 19–20); kezelés típusa: farmakológiai, [borogatás]

A „halántékszűrés” (nevű betegség) megnyugtatóhoz [...]

11. kezelés (hátoldal 21–22); kezelés típusa: farmakológiai, kitört

Ha valakit a „halotti szellem megragadása” és a „halántékszűrés” (nevű betegségek) állandóan gyötörnek [...]

12. kezelés (hátoldal 23–24); kezelés típusa: farmakológiai, kitört

Ha valakit a „halotti szellem megragadása” és a „halántékszűrés” (nevű betegségek) állandóan gyötörnek [...]

13. kezelés (hátoldal 25–26); kezelés típusa: amulett

Ha ugyanaz (a betegség) [...]

14. kezelés (hátoldal 27); kezelés típusa: amulett

Ha ugyanaz (a betegség) [...]

15. kezelés (hátoldal 28–29); kezelés típusa: farmakológiai, kitört

Ha ugyanaz (a betegség)

16. kezelés (hátoldal 30–31); kezelés típusa: farmakológiai, borogatás

Ha valakit a „halántékszűrés” (nevű betegség) gyötör (lit. van) és (a betegség) felemészti (lit. elfogyaszt) a testét [...]

17. kezelés (hátoldal 32–33); kezelés típusa: farmakológiai, borogatás

Ha valakit a „halántékszűrés” (nevű betegség) gyötör valamint *rimūtu*-betegség súlyt [...]

18. kezelés (hátoldal 34–35); kezelés típusa: farmakológiai, borogatás

Ha valakit a „halántékszűrés” (nevű betegség) gyötör és *šimmatu* (nevű betegség) súlyt [...]

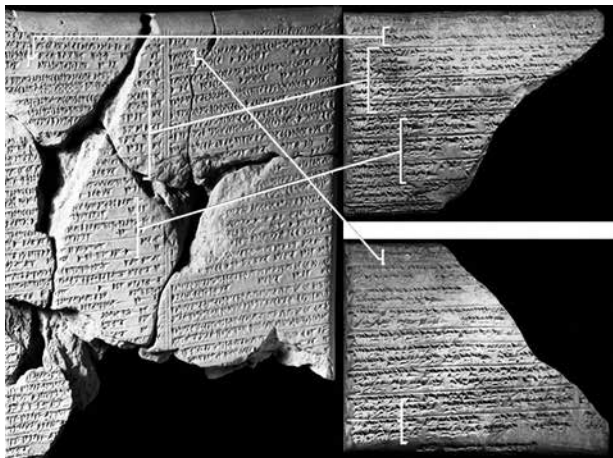
Megfigyelhető, hogy a kezelések zöme farmakológiai jellegű, a különböző növényi alapanyagokból készített gyógykészítményt a páciens leborotvált fején borogatósként

7. A tábla feldolgozásához l. Geller 2005.

8. A szöveg feldolgozásához l. Jean 2006: 62–72.

9. A tábla feldolgozásához l. Attia–Buisson 2003.

alkalmazták. A farmakológiai kezelés helyett három recept amulett alkalmazását írja elő. Ennek során a gyógyhatású anyagokat gyapjúba tekerik, és vélhetően a páciens nyakába akasztják. A kivonatos táblát készítő mezopotámiai szakember számára a farmakológiai jellegű borogatás és a mágikus jellegű amulett egyaránt *bultu*. A kolofón szerint a tábla szövegét egy gyűjteményes tábláról másolta a szakember. A tábla kolofónjában szereplő „halánték megragadása” betegség ellen alkalmazott kezelések legteljesebb felsorolását a fejpanaszok elleni kezeléseket tartalmazó terapeutasorozat 2. táblája foglalja magában. E sorozat szövegében a fentebb tárgyalt kivonatos táblán szereplő 18 kezelésből 10 található meg.¹⁰ Megállapítható, hogy a sorozathoz tartozó gyűjteményes tábla jóval több kezelést tartalmaz, viszont a kivonatos táblán más gyűjteményes tábláról származó kezelések is szerepelnek. A két táblán szereplő azonos recepteket az első ábrán vonalakkal jeleztem.

1. ábra

Ha közelebbről megvizsgáljuk a mindkét táblán előforduló recepteket, megfigyelhető, hogy ugyanazon kezelések szövege között is vannak árnyalatnyi különbségek a két kéziratban. Az alábbi szöveg az első kezelés szövegének partitúrája (a = BAM 11 előoldal 1–3; b = BAM 482 első kolumna 1–4).

1. a1. diš na sag.ki.dib.ba tuku.tuku numun ^uúkuš.ḫab numun ^uúkuš.ti.gi.il numun ^eeme.ur.gi₆ numun ^ee-di
 b1-2a diš na sag.ki.dab.ba tuku.tuku-ši numun ^uúkuš.ḫab numun ^uúkuš.t[i.gi?].la ²numun ^eeme.ur.gi₆ numun ^ḫḫar.sag numun ḫab numun ^ddili

Ha valakinek „halánték megragadása” (nevű) betegsége van: *erru*-növény magját, *tigillu*-növény magját, ’kutyanyelv’-növény magját, *azupīru*-növény magját, *bušānu*-(növény) magját, *ēdu*-növény magját

2. a2. numun ^ḫḫiri₆ numun *kiš-ša-ni* tēš.bi gaz sim *mal-ma-liš* ḫi.ḫi *i-na* a.geštin.na *tara-bak*
 b2b-3a numun *kiš-ša-ni* ga[z sim] *mal-ma-liš* ³ḫi.ḫi *ina* a.geštin.na *tara-bak*

kerti növény magját, *kiššanu*-növény magját apríts fel és nyomd szét, azonos mennyiségben keverd össze, ecetben főzd meg,

3. a3. zì še.sa.a zì áš.an.na *a-na pa-ni ta-ša-ba-aḫ i-na* kuš *te-ṭe₃-ri* sag.du-su *tu-gal-lab lá-ma ti.la*
 b3b-4 zì še.sa.a zì áš.a.an *a-na igi ta-[ša-a]b-baḫ⁴ina* kuš sur sag.du-su *tu-gal-lab lá-ma ina-eš*

szórz a tetejére gabonalisztet (és) tönke búzalisztet, kend (a gyógyszer) bőr(darabra), borotválj le (a páciens) fejét, borogasd, és meggyógyul.

A szövegben szürke színnel jeleztem a két kézirat közti tartalmi különbségeket. Látható, hogy a gyűjteményes táblát jelentő b) kéziratban a gyógynövények felsorolását két növényvel egészítik ki, illetve a b) kéziratban nem szerepel az a) kézirat utolsó növénye. A két egykorú kézirat egyazon kezelés két szövegvariánsa.

Összefoglalóan megállapítható, hogy a *bultu* terminus a mezopotámiai orvosi szövegekben nem csupán orvosságot vagy terapeutakezelést jelent, hanem egy olyan szöveget, amely magában foglalja a páciens gyötrő szimptomák leírását, a betegség, illetve a panaszokat okozó istenség, démon vagy egyéb ártó erő (pl. ártó varázsló) meghatározását, valamint a páciens gyógyszeres és mágikus kezelését. Egy-egy *bultu* önálló szövegegységet alkotott, így egyazon *bultu* kéziratok különböző táblákon azonosíthatók. Az óbabiloni kori orvosi szövegek gyűjteményes táblákról ismertek, az egyes táblák számos, egymástól nagyon eltérő betegségek kezelését tárgyalják, a közép-babiloni időszaktól azonban az egyes *bultu*-kat betegségek alá rendezve jegyzik le, az első évezredben pedig egy-egy nagyobb betegségfogalomhoz (pl. fejpanaszok, szempanaszok, fülpanaszok, lábpanaszok stb.) kapcsolódó, tudományos igénnyel megszerkesztett terapeuta-„kézikönyveket” találunk. Ez utóbbiakat már orvosi incipitek szerint tagolják, illetve a *bultu*-kat egy-egy incipit alá sorolják be, ennek eredményeképpen ún. terapeuta sorozatok alakulnak ki. A redakció során az egyes betegségekhez kapcsolódó kezelési szövegeket összegyűjtik, illetve az egyes orvosi incipitek alá rendelik, valamint meghatározzák a sorozatok, később tartalmi egységek címeit és táblasorrendjét. E standardizációs folyamat mellett ugyanakkor az is megfigyelhető, hogy az egyes incipitekhez tartozó kezelési szövegeknek nem alakul ki állandó sorrendje, illetve egyazon

10. Az „Koponya” (ugu) címet viselő terapeutasorozat 4 táblából áll, amelyen számos orvosi incipit, illetve több száz recept olvasható. A sorozat tábláinak feldolgozásához l. Worthington 2005 (a sorozat első táblája) és Attia-Buisson 2003 (a sorozat második táblája).

kezelési szövegnek különböző szövegvariánsai is lehetnek. A szövegpárhuzamok és szövegvariánsok teszik lehetővé az egyes kezelési szövegek rekonstruálását, illetve egy-egy kezelési szöveg kéziratának száma, a kéziratok provenanciájának különbözősége talán a kezelés tudományos körökben való (el)ismertségére is utalhat.

3. A „KIPRÓBÁLT KEZELÉS” (BULTU LATKU) Forrásainkban a vizsgált terminus gyakran jelzős kifejezésként *bultu latku* szerepel, amelyet bevált/kipróbált kezelésként fordít a kutatás. E kifejezés egyes receptek vagy a táblán szereplő valamennyi receptre vonatkozhat. Az előbbi esetben a recept szövegét követően, az utóbbi esetben pedig a tábla végén, a szöveg könyvészeti adatait (mű címe, eredeti szöveg adatai, táblát készítő tudós neve, titulusa) tartalmazó kolofónban szerepel. Nemcsak a kezelés általában, hanem egyes kezeléstípusok is lehetnek „beváltak”. Az alábbi forrásrészlet egy fülpanasszal kapcsolatos „bevált tampont” ír le.

Ha valakinek a füleiből folyik a genny, a meggyógyításához (végy) mirhát, régi cédrust, mustárfüvet *annuharu* ásványt, gipszet, kakukkfüvet, „fehér növényt”. Ezt a hét gyógynövényt őröld meg, készíts (belőle) tamponokat (és) helyezd ezeket a füleibe. Ez egy bevált tampont.

(BAM 3 iv 20–22 // AO 11447 rev. 25–26 // BAM 410 obv. 5’–7’ // IM 132670 i 48–50 // CTN IV 113 ii 16–20)¹¹

E kezelés 5 különböző korú és lelőhelyű tábláról ismert, kettő az újasszír korabeli Assurból és Kalhuból, további két tábla a késő-babiloni Urukából, egy pedig a késő-babiloni kori Sipparból. A szöveg elterjedtsége, ismertsége talán összefügg a kezelés végén található „kipróbált” jelzővel. De mitől is válik kipróbálttá egy kezelés? E jelző minden valószínűség szerint nem az eljárás modern orvosi értelemben vett eredményességére, hanem inkább a kezelés régi hagyományára utalhatott. Egy-egy kezelés tekintélyét ugyanis a szöveg szöveg hagyományban betöltött szerepe biztosította. Lényegében minél régebbi egy szöveg, annál tekintélyesebbnek számít. A táblák kolofónjai éppen ezért utalnak az eredeti tábla régiségére vagy az eredeti táblát író tudós személyének ősiségére.

A 6. kivonat. Bevált kezelések gyűjteménye. Egy uruki viaszos tábla alapján íródott és (az eredeti táblával) egybevetett.

Kiszir-Nabú táblája, akiben Nabú megbízik, Samas-ibni fia, aki az Assur templom ráolvasópapja. [Tanulmányozás] céljára kivonatolt (tábla). (BAM 52 102–105. sor)¹²

Bevált kezelés, melyet tudós keze (írt).

Kiszir-Assur táblája, aki Assur isten ráolvasópapja, Nabú-bészunu fia, aki Assur isten ráolvasópapja, (aki) Bába-suma-ibni fia (BAM 303 24’–27’ sor)

Egy-egy kezelés számára ugyancsak tekintélyt biztosított, amennyiben korábbi, legendás uralkodók személyéhez volt kapcsolható. Ezek egyike az óbabiloni korban uralkodott Hammurábi, akire több, I. évezredi szembetegség ellen alkalmazott kezelés is hivatkozik. Az ezeket tartalmazó szöveg az akkor már távoli múlt legendás babiloni királyának, Hammurábinak vagy a király anyjának szemére alkalmazott „bevált kenőcsöt” említi.¹³

Mirhát, ’fehér növényt’, ’denevér ürüléket’, *emesalla*-sót, *kukru*-növényt *’aşû*-(betegség elleni) növényt *’ninû*-növényt keverd össze (ezeket) [...] -ben/vel. A szemkenőcs, ami bevált Hammurábi szemére.

(BAM 382 9–11 // BAM 159 iv 16’–22’)

Ugyancsak a kezelés tekintélyét hangsúlyozza az alábbi szöveg, amely egy, a mitikus ősidőkben élt legendás tudósra vezeti vissza a gyógyszer eredetét.

Bevált és ellenőrzött kenőcs (*napšalātu*) és borogatás (*takširanu*), amely alkalmas a használatra (*ana qāti šūšû*), amely a Surrupak városában az özönvíz előtt (élt) régi bölcsek (*apkallê labīrūti*) szájából (származik), amelyet Enlil-muballit, Nippur (város) bölcse (*apkallu*) hagyott (örökül) Enlil-báni Iszin város királyának 2. évében.

(AMT 105 21–23)¹⁴

Végezetül utalnunk kell arra, hogy az egyéb tudományos szövegekhez hasonlóan az orvosi szövegek a mezopotámiai szöveg hagyomány titkos, a beavatatlank számára nem megismerhető alkotórészéhez tartoztak, amelyet szövegeink az „istenek titka” (akkád *niširti ili* vagy *pirišti ili*) kifejezéssel jelöltek.¹⁵ E titkos tudás őrzői és fenntartói tudós szakemberek (*ummeānu*), ezért az I. évezredi táblák egy része az istenek helyett egyes tudóscsoportok titkaként tartja számon e szövegeket, így például az alábbi, terapeutakezelést tartalmazó orvosi táblán a „ráolvasópapság titka” (akkád *niširti ašiputi*) szerepel.

⁽¹⁾[...] „ezer (betegség) ellen” növényt, „hús (betegség) ellen” növényt, *hašānu* növényt, ⁽²⁾[...] *atāišu* növényt, *šūšû*-fát, *maštakal* növényt, tamariszkusza magját, ⁽³⁾[...] *ēru*-fa

11. A tábla feldolgozásához l. Worthington 2006.

12. A kolofón feldolgozásához l. Hunger 1968, 74 no. 212, 1–5. sor; Maul 2010: 195–196.

13. Így például *te-qit* igi¹³.meš *ša₂ ha-am-mu-ra-bi lat-ku* = Hammurábi szemére bevált kenőcs (BAM 2, 159 IV 22). A kifejezés szembetegségekhez kapcsolódó szövegeinek azonosításához és értelmezéséhez l. Geller 2010, 13. lábjegyzet.

14. A kolofón feldolgozásához l. Hunger 1968: no. 533.

15. Szövegeinkben általában az „istenek” vagy „nagy istenek titka” kifejezés szerepel, amely általában Ea/Enki, Asalluhi vagy Marduk istenre, többes szám esetén pedig Anu, Enlil és Enki istenekre vonatkozott. A fogalom értelmezéséhez l. Lenzi 2008: 64–66.

[magját] *ēdu*-fa magját[...] magját *zalāqu*-követ, ⁽⁴⁾[...] tenger gyümölcset” folyóvízzel ⁽⁵⁾[keverj össze...] *argānu* fát, *barīrātu*-fát, *kukru* aromát, ⁽⁶⁾[...] *aprušu* növényt, *šumlalū* növényt, *suādu* aromát, ⁽⁷⁾[...] öreg cédrust, ciprusfát, mirhát ⁽⁸⁾[...] *ħarumbašir* (növényt), piszkos rongyot, ⁽⁹⁾[...] emberi [csontot] száríts ki, ⁽¹⁰⁾[x]6 növény kenőcs (készítéséhez).

⁽¹¹⁾[Kezelés] az Eskü (démon) [keze] és halotti szellem keze ellen. ⁽¹²⁾[...] (értelmezhetetlen sor) ⁽¹³⁾[...] olajjal többször kend be őt és meggyógyul ⁽¹⁴⁾[??] ráolvasópapság titka ⁽¹⁵⁻¹⁶⁾Kiszir-Nabú ráolvasópap táblája, (aki) Samas-ibni ráolvasópap [elszőlött fia].
Halotti szellem keze elleni kezelés (BAM 3, 199)¹⁶

KÖVETKEZTETÉSEK Összefoglalva azt mondhatjuk, hogy a mezopotámiai *bulṭu* terminus egy meghatározott orvosi rubrikhoz tartozó gyógyító kezelést jelenti. A kifejezés magában foglalja valamennyi gyógyító eljárást, függetlenül a kezelés módjától vagy a betegség eredetétől. Az egyes kezeléseket a tudós szakemberek önálló szövegegységként kezelték, tehát azokat a gyűjteményes táblák incipitjei alá rendezték, illetve kivonatolt táblákra másolták. Ennek eredményeképpen egyazon kezelések különböző korú és lelőhelyű, illetve különböző típusú táblákon szerepelnek. Egyazon kezelés különböző táblákon fennmaradt kéziratok között különbségek mutathatók ki, ezért nem duplumokról, hanem inkább szövegvariánsokról beszélhetünk. E szövegvariánsok kialakulása részben a mezopotámiai tudós írnokok másolási tevékenysége során történő (újra)értelmezés eredménye, illetve az egyes kezelések szöveghagyományát e tudósok tevékenysége tartotta fenn, egyes kezelési szövegek tekintélyét a szöveg vagy a feltételezett szerző ősisége garantálta.

IRODALOM

Annie Attia – Gilles Buisson 2003. Edition de texte: « Si le crâne d’un homme contient de la chaleur, deuxième tablette » *JMC* 1: 1–24.
Pascal Attinger 2008. La médecine mésopotamienne. *JMC* 11–12: 1–96.
Bácskay András 2003. Mezopotámiai orvoslás. *Ókor* 2–3: 19–25.
Erich Ebeling 1922–23. *Keilschrifttexte medizinischen Inhalts*. (KMI) I–II. Berlin.
Janette Fincke 2000. *Augenleiden nach keilschriftlichen Quellen, Untersuchungen zur altorientalischen Medizin*. Würzburg.
Fröhlich Ida – Bácskay András 2010. „Az ókori közel-keleti orvosi szövegek kutatásának helyzetképe”, *Kaleidoscope* 1: 5–20. (Online folyóirat: www.kaleidoscopehistory.hu.)

Markham J. Geller 2005. *Renal and Rectal Disease*. (BAM VII) Berlin.
Markham J. Geller 2010. *Ancient Babylonian Medicine: Theory and Practice*. Chichester.
Markham J. Geller 2011. Die theoretische Grundlage der Babylonischen Heilkunde. In: Eva Cancik-Kirschbaum, Margarete van Ess and Joachim Marzahn (eds.): *Babylon. Wissenskultur in Orient und Okzident/Science Culture Between Orient and Occident*, Berlin, Boston: De Gruyter, 153–158.
Dietline Goltz 1974. *Studien zur altorientalischen und griechischen Heilkunde*. Therapie–Arzneibereitung–Rezeptstruktur, Sudhoffs Archiv, Beiheft 16, Wiesbaden.
Martha Haussperger 2012. *Die mesopotamische Medizin aus ärztlicher Sicht*. Baden-Baden.
Hermann Hunger 1968. *Babylonische und assyrische Kolophone*. (Alter Orient und Altes Testament 2) Kevelaer – Neukirchen-Vluyn.
Friedrich Küchler 1904. *Beiträge zur Kenntnis der assyrischen–babylonischen Medizin*. (Assyriologische Bibliothek 18), Leipzig.
René Labat 1951. Tarité Akkadien de Diagnostics et Prognostics Medicaux, Part 1, Transcription and traduction (=TDP), Collection de travaux de l’Académie Internationale d’Histoire des Sciences No. 7., Paris/Leiden.
Alain Lenzi 2008. *Secrecy and the Gods. Secret Knowledge in Ancient Mesopotamia and Biblical Israel*. (State Archives of Assyria Studies 19) Helsinki.
Stefan M. Maul 2010. “Tontafelbibliothek aus dem sogenannten »Haus des Beschwörungspriesters«”. In: S.M. Maul – N.P. Heeßel (Hrsg.): *Assur-Forschungen. Arbeiten aus der Forschungsstelle »Edition literarischer Keilschrifttexte aus Assur« der Heidelberger Akademie der Wissenschaften*. Wiesbaden, 189–228.
Felix von Oefele 1902. *Keilschriftmedizin. Einleitendes zur Medizin der Kuyunjik–Collection* (Abhandlungen zur Geschichte der Medizin Heft III). Breslau.
Simo Parpola 1993. *Letters from Assyrian and Babylonian Scholars*. (State Archives of Assyria vol. 10) Helsinki.
Edith K. Ritter 1965. Magical–Expert (= asipu) and Physician (= asu). Notes on Two Contemporary Professions in Babylonian Medicine. *Assyriological Studies* 16: 299–321.
J. Ann Scurlock –Richard. B. Andersen 2005. *Diagnoses in Assyrian and Babylonian Medicine: sources, translations, and modern medical analyses*. Urbana–Chicago.
Daniel Schwemer 2007. *Rituale und Beschwörungen gegen Schadenzauber: Keilschrifttexte aus Assur literarischen Inhalts*. (KAL) II. (WVDOG 117) Wiesbaden.
Reginald Campbell Thompson 1923. *Assyrian Medical Texts*. Oxford University Press, London.
Martin Worthington 2005. “Edition of UGU 1 (= BAM 480 etc)” *JMC* 5: 6–43.
Martin Worthington 2006. “Edition of BAM 3” *JMC* 7: 18–48.

16. A tábla feldolgozásához l. Worthington 2006.

Győry Hedvig

Óegyiptomi szemészeti receptek

BEVEZETÉS Az ókori egyiptomi gyógyászat egyik speciális területe a szemészet volt, amelynek legkorábbi orvosi szakirodalma (Ram IIIA. 13–26) a 13. dinasztia korából maradt fenn, egy gyógyító varázsló thébai sírjából, míg majdnem száz receptje a 18. dinasztia elején lejegyzett, szintén thébai eredetű Ebers-papirusz gyűjteményes szemészeti könyvéből ismert; illetve egyes recepteket további gyógyító papiruszok is megőriztek (pl. Kah1, 6, 16, 25), de jellemzően iatromágikus környezetben (pl. L9 / 3,8–4,1, L22–23 / 7,1–8–11, L34–6 / 11,8–12, 12,2–3, 12,3–14), hiszen más betegségekhez hasonlóan, a szemészeti esetek kezelésében is sokszor kérték az egyiptomiak az istenek segítségét, akár imákkal vagy fogadalmi ajándékokkal, áldozatokkal, akár a gyógyító mágia eszközeit felhasználva.¹

Jelen dolgozat keretében eltekintünk a iatromágikus kezelésektől, és a *materia medicá*t alkalmazó recepteket fogjuk áttekinteni, az Ebers-papirusz gyűjteményes könyve alapján, ahol olyan szemészeti elváltozásokat neveznek meg, amelyeket gyógyszerekkel kezeltek. Ezek az egyiptomi betegségmegnevezések és a mögöttük meghúzódó elképzelések – az azonosítható esetek alapján – egyértelműen mutatják, hogy a mai betegségképzetektől eltérő szemlélettel és más jellegű betegségfelfogással még rendszerben gondolkodtak a korabeli orvosok, és ez szükségszerűen azt is jelenti, hogy az egyes betegségnevek feltárása, azonosítása gyakran áthághatatlan akadályokba ütközik, illetve az egyes megnevezések az esetek jelentős részében ma a tünet vagy panasz kategóriájába esnek. Szerencsés körülmények között ez annyira jellemző valamelyik betegségre, hogy a vezető tünet alapján meghatározhatóvá válik, konkrétan melyik betegségről van szó. Tekintve azonban, hogy a jellemző tünetek gyakran más betegségek kísérő jelenségei is lehetnek, nem lehet kizárni,

hogy a recepteket más betegségek kezelésénél is alkalmazták az adott tünet esetében.

AZ EBERS-PAPIRUSZ SZEMÉSZETI KÖNYVE A szemészeti rész az Ebers-papiruszon a többi orvosi könyvre jellemző módon épül fel, vagyis a könyvcím után folyamatosan következnek a receptek, piros színnel kiemelve a címeket és a fontos elemeket. A könyv címe ezúttal *A két szem gyűjteményes könyvének a kezdete* (*h3t-^c m dmd.t n.t jr.tj*), és ez arra utal, hogy különböző helyekről összegyűjtött receptegyüttest állítottak itt össze. A következő könyvkezdet *A hnsjt-betegséget a fejben megszüntető orvosságok kezdete* (Eb. 437–451) címet viseli, és mindössze 14 receptet tartalmaz, míg ez a könyv 101 receptet (336–436). Meg kell azonban jegyezni, hogy az utolsó néhány recept (432–436) az emberi és állati harapások kezelését írja le, amelyet feltehetően a még önálló gyűjteményes könyvet használó személy töltött a könyv végéhez, mintegy jegyzetet, bár Georg Ebers, a papirusz egykori tulajdonosa és első publikálója a szemre vonatkoztatta, hogy tudniillik ott érte a harapás a páciens. Akárhogyan is értelmezték annak idején, az Ebers-papirusz keletkezésekor automatikusan lemásolták, és ennek az egységnek a részeként tekintettek rá.

Az egyes receptek címei a korabeli diagnózis megnevezésével kezdődnek. Ezt a *materia medica* felsorolását tartalmazó egység követi, majd az elkészítés módja, végül a felhasználási útmutató zárja őket. Bizonyos esetekben a recept után az orvos megjegyzése következhet, amely többnyire minősítést tartalmaz. Azonos célra szolgáló orvosságok esetében rendszerint a *másik [gyógyszer / orvosság] (k.t [phr.t])* szóra rövidítették a címet, és ez érdekes módon jelen esetben a gyűjteményes könyv címe elé is bekerült. Mivel azonban a *kezdet* (*h3t-^c*) szó hímnemű, míg a *másik* (*k.t*) jelző nőne-

1. Az istenek kiengesztelésével kívánt meggyógyulni például Noferabu Deir el-Medinehben, amikor Meretsegernek állított szétlét, egy vak ajtónálló Amon templomában szintén az isten büntetéseként fogta fel szemének állapotát, míg a Deir el-Medinehben talált ODM 1062 sz. osztrakonból kiderül például, hogy a szembántalmakat a halottak és más túlvilági lények közreműködésének is tulajdonították – hiszen azok a szemem keresztül is beléphettek az ember szervezetébe. További példák pl. H. Győry – J. Győry, *Magical Components in Ancient Egyptian Ophthalmology*. In: Alfredo Musajo-Somma (ed.): *Proceedings*, vol. II., 39th International Congress on the History of Medicine, Bari, 2005, 134–139.

mű, egyértelműen nem a könyvcímhez tartozik, vagyis talán elírás, amely vagy egy recept véletlen kihagyására utal, vagy figyelmetlenségre, tudniillik folytatni akarta az írnok a receptek sorát, de az adott könyvből már nem volt mit másolni; a *has/törzs (h.t)* könyve az előző recepttel ért véget. Az sem kizárt azonban, hogy a folyamatos írásképet a rendszeresen ismétlődő *másik (k.t)* szóval kívánta tagolni, és jelen esetben csak annyi a jelentősége, mint mondjuk ma egy új bekezdésnek, hiszen ez a szó a gyűjteményes könyv egészén végigvonnul minden egyes tétel elején.

A SZEMBAJOK MEGNEVEZÉSEI A gyűjteményes könyvben szereplő betegségek sorrendje összevissza, eltérő helyeken többször is, vissza-visszatér egy-egy baj, máskor mindössze egyszer szerepel. Ez a rendszertelenség arra utal, hogy olyan folyamatosan feljegyzett esetekről van szó, amelyeket eredetileg aktualitásuknak megfelelő sorrendben írtak le, majd a másolásakor automatikusan vezették át. A különböző bajokat az első előfordulásuknak megfelelő sorrendben tárgyalom.

1. *whd.w-fájdalom növekedése véres szemben*

A szemészeti könyv első receptje (Eb336) ezúttal egy orvosi protokoll leírása, több pirossal jelölt diagnózist tartalmazó (fő- és al-) címmel:

a) *Amit az whd.w-fájdalom növekedésekor tesznek véres szemben (jr.tw r rd.t n.t whd.w m snf m jr.t)* a főcím, tehát ez a két tünet, meghatározhatatlan, változó helyeken tapasztalt fájdalomérzet és a véres szem a betegség jellemzője. Ezek a tünetek azonban önmagukban még kevésnek bizonyultak a kezelés megkezdéséhez. További három alcímet is megadtak, amelyek közül az első kettő két újabb elváltozást nevez meg, mint kezelendő kórt:

b) *a nedvesség kezelése (srwh mw)*

c) *a kinövés kezelése (srwh rd.t)*.

Bár nem bizonyos, de valószínűnek tartom, hogy a két tünet a betegség két különböző fajtáját nevezi meg, mivel piros színnel egymástól elkülönítették őket. Ugyan nem kizárt, hogy két egymást követő fázisról van szó, azért nem tartom valószínűnek ezt az értelmezést, mivel ilyen esetekben az alcímben utalni szoktak a következményre vagy annak a lehetőségére, ahogy itt a harmadik – szintén piros – alcím esetében is tették:

d) *Azután tedd (jr m-ht)*.

Ez az alcím már nem ad diagnózist, tehát egy következő, szükségszerű lépést nevez meg, ahogy az utána következő fekete alcímek is (*Az utókezelés kezdete / h3.t-s3, Az utókezelés lezárása / km n s3, Utókezelés vége / phwj-s3*), illetve a végén leírt, már újabb alapanyagot nem igénylő tennivalók. Mivel

ez utóbbi kezeléseket nem különítették el piros színnel, az utolsó (d) piros alcímmel jelzett egység szerves részei, tehát nem alkotnak önálló egységet, vagyis a protokoll automatikusan végzendő feladatait jelölik. Az utolsó rész piros kiemelése viszont azt jelzi, hogy ott egy elkülönített egységről van szó, nem az előző rész (c) egyszerű folytatása. Éppen ezért gondolom, hogy mindkét korábbi lehetőség következő lépésének tartották, vagyis jellemezően a páciens a b–c esetek egyikével volt kezelendő.

2. *thn-sérülés*

A következő orvosi protokollt (337–8), melyet a Grundriss² két különálló receptnek tekint, megint a *másik [gyógyszer] (k.t [phr.t])* szó vezeti be. A cím szerkezetileg az előzővel azonos módon, relativummal kezdődik *Másik [gyógyszer], amit a szem thn-sérülése ellen készítenek (k.t [phr.t] jr.wt r thn m jr.t)*. Itt is többlépcsős kezeléssel van szó, amely az első két napon azonos módon történik, majd az ekkor bekövetkező kétféle lehetséges elváltozásra: *ha vérzik (jr snf-s)* és *ha erősen könnyezik (jr grt h3 mw jm-s 'š3w)* kétféle további orvosság készítését nevezi meg. A Grundriss alapján itt ér véget ez a recept, és a következő *materia medica* felsorolás már egy másik recept része, amelynek az eleje kimaradt a másolásakor. Véleményem szerint azonban nem feltétlenül erről van szó. Az egyértelmű, hogy mindenképpen hiányosan másolt itt az írnok, tehát az orvosság elkészítése (*megfőzni / ps*) után hiányzik valami. Elképzelhető, hogy az írnok kihagyta a kezelés megnevezését, sőt a következő recept címét is – egy sor felett átfutott –, és már csak annak az alapanyagainak a felsorolásával folytatta a leírást, de nem tartom ezt szükségszerűnek. Mivel itt egy újabb alapanyaglista következik, az előző protokollhoz hasonlóan könnyen elképzelhetőnek tartok egy egyszavas kimaradást is, mint például az előző protokollban többször is szereplő *utókezelés* valamelyik formája, vagy a *tedd azután* kifejezést. Véleményem szerint sokkal valószínűbb, hogy egy ilyen feketével folyamatosan írt rész felett siklott véletlenül át, nem egy kiemelt, pirossal írt címet nem vett tekintetbe. A fenti kifejezések képileg könnyen egybeolvadhattak a megelőző orvosság készítési utasításával, ráadásul ennek hiánya tartalmilag sem lehetett annyira zavaró számukra, hiszen nyilvánvalóan egy újabb orvosság összeállítása következik, ami már a kezelés módjával ér véget, tehát ott egyértelműen véget ér egy recept. Ebben az esetben a teljes szöveg szerkezetileg megegyezik az előző, feltehetően vele eredetileg is azonos könyvből származó receptével: alapprobléma, az eset kétféle folytatása és annak megfelelő kezelése, majd közös befejezés.

Az előzőekben kezelt *thn-sérülés* jelenik meg az Eb349-ben is, amikor azt írják, hogy *másik gyógyszer, amelyet a thn-sérülésre készítenek, amikor megtelepedett a szemben (k.t phr.t jr.t n thn ts=f m jr.t)* és az Eb381 receptben, ahol *másik [gyógyszere] a txn-sérülés megszüntetésének a szemben (k.t*

2. H. Grapow. Grundriss der Medizin der alten Aegypter, vol. IV, V. Berlin, 1958. (Továbbiakban Grundriss.)

[*phr.t*] *n.t dr thn m jr.t*), ám mindkét helyen egyetlen lépésben, a gyógyszernek a szem külső részébe adásával kezelik.

A *txn* szó az Óbirodalom korából még nem ismert ebben az értelemben³, csak az *obeliszki*, *ibisz madár* és *ajtószárny* egymástól független, de azonos alakú jelentésekkel. A *th* tő részeg, *becsípett* (CG20543), ennek reduplikált formája, a *thth* pedig *zavart kelteni* jelentéssel található meg a Pira-misszövegekben (PT392d / Pyr272, PT1701c-d / Pyr607). A Középbirodalom korában⁴ úgy tűnik, bővül a szavak jelentésköre, és feltűnik a *thn* orvosi szakkifejezésként. Kifejezetten a szemre vonatkoztatták, és *szembántalom* jelentéssel, szem determinatívummal alkalmazták a pTorino54003, 34, vso 11–2-ben, és a pRam III, A.19–21 paragrafusának végén: *A thn megszüntetése ez (dr thn pw)*⁵ írják. Ebers *iritikus affekció*, a *szaruhártya infiltrációja* – *kezdődő szürkehályogképződés*⁶ jelentéssel, illetve magyarázattal tette közzé, a *zavaros* jelentésre alapozva. Grapow és Westendorf⁷ sérülésnek tekinti, és leginkább a karcolásra gondol értelmezésként, mivel emberi tevékenység következményeként jön létre.⁸

3. Fátyolos látás / *h3t.y*

Az Eb339 a szem elhomályosodását kívánja megszüntetni: *Másik a homályos / fátyolos látás megszüntetésére a szemben (K.t [phr.t] nt dr h3t.y⁹ m jr.t)*, és a következő, Eb340 ugyanezt a célt szolgálta: csak a *másik*, tudniillik gyógyszer szót írták ki címként. Ez az elváltozás később még egyszer feltűnik a könyvben (Eb415), további betegségekkel: *sötétség*, *gyengénlátás*, *a két szemben keletkezett behatások (kkw, h^cw, s.t.^c.w hpr[.w] m jr.tj)* társaságában – tehát az utolsó bajtól eltévelyedve az egyértelműen a látás élességét kifejező betegségekkel. A *h3t(j)* szó, konkrét, finom vászonnál készült *lepel*, *takaró*, *köpeny* jelentéssel és *felhősödés*, *borítás* értelemben fennmaradt már az Óbirodalom korából,¹⁰ míg a Középbirodalom idején átvitt értelemben is közismert lett: *elkendőzés*, *ködösítés*, *elhomályosodás*, és lejegyezték a szemmel kapcsolatos szakszóként. A szemre így mintha egy egészen finom huzat (vö. *h3tjw*) borult volna rá, és tette a látást homályossá. Orvosi jelentését Hannig *szemhéjszél gyulladás*, *blepharitis*, *lippitudo*, **leukom* szavakkal adja meg Ebers, Ebbell és Lefebvre kutatásai¹¹ alapján, vagyis a szemhéj duz-

zadt, gyulladós állapotaként nevezi meg, míg Westendorf a *homályosság*, *fátyolosság*, *beburkolás*, *lefedés* jelentéssel általánosabb fordítást ad.

4. *whdw*-fájdalom

Sorrendben a következő recept *másik [gyógyszer] az whdw-fájdalom elhárítására mindkét szemben (k.t [phr.t] n.t hsf whdw m jr.tj)* bizonyos mértékig már korábban említett bajra ígér hatékony orvosságot, hiszen az *elhárítja (hsf)* szót használja az Eb336-ban kezelt *whdw*-fájdalomra¹² – bár ott a véres szem is a kórképhez tartozott. Szintén szerepel az Eb386-ban, ahol kenőcsöt készítenek (*K.t [phr.t] n.t sdm n.t hsf whdw m jr.tj*) ugyancsak ezzel a céllal, de ott mindkét szem esetében.

5. Látászavar / „látás megnyitása”

Az újabb recept (Eb342) *Másik [gyógyszer] a látás megnyitására az által, amit mindkét szem külső részére tesznek (K.t [phr.t] n.t wb3 m33 m rdd.wt hr s3 n jr.tj)* egy gyakorinak tűnő betegséget nevez meg, szintén a *másik* szóval bevezetve. A jelenség, mint egy bizonyos betegség szakkifejezése, a későbbiek során még többször előfordul: az Eb377 hiányos formulájában a *másik [gyógyszere] a látás megnyitásának* (*k.t [phr.t] n.t wb3 m33*) alakban, egy újabb sorozatban (Eb396–399), ahol szokatlan módon valamennyi receptben kiírták a kezelés célját: (*Másik [gyógyszere] a szem megnyitásának / k.t [phr.t] n.t wb3 m33* – Eb396 és Eb398, Eb399), *másik [gyógyszer]*, *a szem megnyitását tevés kenőcse (k.t [phr.t], sdm n jrj wb3 m33t¹³ / Eb397)*, végül a már korábban többször is szereplő *Másik [gyógyszere] a szem megnyitásának (k.t [phr.t] n.t wb3 m33* / Eb414) formulában. Az elváltozás kezelésére utal az a recept is (Eb359), ahol *Másik [gyógyszer] a látás kezelésére mindkét szemben (k.t [phr.t] n.t srwh m33 m jr.tj)* kifejezés olvasható. A fogalmazásból nyilvánvaló, hogy a gondot az okozta, hogy a páciens nem látott, de ennek okát nem adják meg a receptek. Egyik lehetőség, hogy a szem kinyitása jelentett nehézséget. Erre gondolt Ebers, amikor az alvástól beragadt szemek értette (222, no. 34), de kötőszövet-gyulladás és más okra is visszavezethető a fokozott váladékképződés, amely mintegy bezárja a szemet, összeragasztja a szemhéjakat. Másik lehetőség mellett döntött

- R. Hannig, Die Sprache der Pharaonen. Band 4: Altes Reich und Erste Zwischenzeit (= Kulturgeschichte der antiken Welt. Band 98). von Zabern, Mainz 2003. (továbbiakban HWI.), 1434–1435.
- R. Hannig, Die Sprache der Pharaonen. Band 5: Mittleres Reich und Zweite Zwischenzeit (= Kulturgeschichte der antiken Welt. Band 112). von Zabern, Mainz 2000. (továbbiakban HWII.), 2706.
- J. Barns, Five Ramesseum Papyri, Oxford 1956, pl. 11 = Westendorf, Wolfhart, Handbuch der altägyptischen Medizin, 1.-2. Bd., Handbuch der Orientalistik, 1. Abt.: Der Nahe und Mittlere Osten 36/1–2, Leiden (etc.) 1999, 152 (Továbbiakban Westendorf), Grundriss V, 101.
- G. Ebers, Kapitel über die Augenkrankheiten im Papyrus Ebers. T. LV,2 – LXIV,13. Umschrift, Übersetzung und Commentar. Leipzig, 1889, 208, no. 18 + 211.
- Westendorf, 146–156.
- Érdekes ebből a szempontból, hogy a szó a késői és Ptolemaiosz-korban a „védeni” és „elrejt, rejtett” jelentést is megkapta (WB 5, 327.19 és WB 5, 327.8–18).
- h3t* – *zavaros*, *felhős*, *elrejt*, *beborít*
- HWI. 775.
- B. Ebbell, Alt-ägyptische Bezeichnungen für Krankheiten und Symptome, Oslo 1938, 32; G. Lefebvre, Essai sur la médecine égyptienne de l'époque pharaonique, Paris 1956, 70.
- A jelenség széleskörű irodalmának és forrásainak összefoglalást ld. Westendorf, 329–343.
- Itt feltehetően egy hiányos szerkezet áll, eredetileg a *k.t phr.t r sdm n jrj wb3 m33t*, vagyis *másik gyógyszer a szem megnyitását tevő kenőcsöz*.

Grapow és Westendorf, amikor a „látás képességének a kezelését” nevezi meg, tehát részleges vagy teljes vakságnak vélik.

6. *Kitágult pupilla? / s3k dfd*

A látással általánosan foglalkozó esetek után *Másik [gyógyszere] a pupilla összehúzásának a szemben* (k.t [phr.t] nt s3k dfd n jr.t / Eb345) esetét kezelték. Ez a probléma egyedi, csak innen ismerjük. A *dfd(f)*, amelynek egy változata az itt szereplő *dfd* szó, az utána álló determinatívumnak megfelelően *könnyecsepp*”, „*könnyezik* vagy *írisz*, *pupilla* értelmet kapott. Jelen helyzetben az üres karika determinatívum, és a szövegkörnyezet inkább a pupilla értelmet közvetíti. Az összetétel másik tagja, a *s3k összehúzó, összeszedi magát* alapján a gondot a túlságosan kitágult pupilla jelenthette. A *s3k* ige az óbirodalmi forrásokban konkrét értelemben a múmiával és a nomoszokkal, elvont formában a szívvel kapcsolatban szerepel (HWI.), míg a Középbirodalom idején úgy tűnik, jelentése jelentősen kibővült. Konkrét formája felvette az *olvasztani, önteni*, főnévi alakban az *összegyűjtött élelem* jelentést, és elvont alakja megjelent például a *fontosra koncentrálni* (HWI.) kifejezésben. A szóösszetételt a lehetőségek figyelembe vételével Westendorf az *írisz összehúzásának* fordítja, tehát a kezelendő esetet a mydriasis jelenségének értelmezi. Ebers (224, no. 39a) némileg eltérően értette, amikor inkább a *dfd könny* jelentéséből indult ki, és a *s3k* ige *koncentrál, összegyűjt* jelentésével a pupilla körüli nedvek elülső szemcsarnokban való összegyűlésére értette, a hypopyon jelenségére.

7. *Kásadaganat? / wh3.w*

A folytatás (Eb346) *másik [gyógyszere] az uhat megszüntetése a két szemben* (k.t [phr.t] n.t dr wh3.t m jr.tj) célt tűzte ki, amely szintén egyedi receptnek tűnik. A szembetegséget jelölő szó tövének alapjelentése (*követ*) *tör, kitép*, (növényt) *szed*, de számos további jelentést is kapott. Már az óbirodalmi forrásokban előfordul például (*gyékényt*) *fon* (pontosabban a gyékényt keményre veri), *keres, buta, tudatlan* és *kiűrit, leporol* (HWI. 366) értelemben – ez utóbbiból alakult ki az orvosi nyelvben az *wh3 hashajtó* jelentése (pl. Eb18), és egy bizonyos (bőr)kiütésként (*wh3.w*) is ismerjük (Eb90–92, Eb94–95 stb.), amely többször az *whd.w*-fájdalommal együtt jelentkezett. Nőnemű, főnévi alakja szintén több jelentést vett fel, az *wh3.t kondér*, a Középbirodalom idejétől a *sivatag*, majd az Ebers-papirusz szemkönyvében, ugyanazzal a *kelés* determinatívummal, mint az *wh3.w*- *kiütés* jelentésénél valamilyen szembaj. Georg Ebers (226–227, no. 43) véleménye szerint ez meszesedést jelent a Meibom-mirigyekben (atheroma vagyis kásadaganat), míg Westendorf a *nh3.t* szembaj párhuzamos alakjának tartva *egyenetlenségre* gondol, és trachomának mondja.

7. *Albugines / leukóma / shd.w*

Gyakori betegség lehetett az Eb347-ben említett baj, mely *Másik [gyógyszere] a két szem elfehéredéseinek a megszüntetésére* (k.t [phr.t] n.t dr shd.w nw jr.tj) receptcímbe kerül. Bár később, de többször találkozni ugyanis ezzel

az elváltozással a gyűjteményes könyvben. A következő az Eb360 *„Másik [gyógyszere] az elfehéredés megszüntetésére a két szemben”* (k.t [phr.t] n.t dr shd.w m jr.tj), majd az Eb382 *„Másik [gyógyszere] az elfehéredés megszüntetésére a szemben”* (k.t [phr.t] n.t dr shd.w m jr.t) formában ígéri ugyanezt. Az utóbbi esetben alkalmazott egyes szám általános jelentéssel értendő, és szintén mindkét szemre vonatkozik, mivel a recept a gyógyszer alkalmazását mindkét szemre előírja. Érdekes, hogy ezzel a jelenséggel kapcsolatban az Eb402 úgy fogalmaz, hogy *másik [gyógyszere] az elfehéredés megszüntetésének, ami a két szemben keletkezett* (k.t [phr.t] n.t dr shd.w hpr m jr.tj). Ezt további, azonos célú receptek (Eb403–406) követik a *másik* (k.t) címmeljelöléssel. A receptek gyakorisága általánosan ismert jelenségre utal, amit az óegyiptomi név jelentését *világos, fényes*, figyelembe véve, a leukómiával azonosítanak (Ebers, 227, no. 44, Westendorf): a leukóma mai és antik nevében is ezt a jellegzetességet őrzi.

8. *Bevérzés / snf m jr.tj*

Tovább haladva a könyvben, a *másik [gyógyszere] a vér megszüntetésének mindkét szemben* (k.t [phr.t] n.t dr snf m jr.tj) címmel kezdődik az Eb348. A korábban már említett esetek mellett az Eb352 és Eb384-ben ismét a vér kapja a központi szerepet, amikor így fogalmaz: *másik [gyógyszere] a vér megszüntetésének mindkét szemben* (k.t [phr.t] n.t snf hr jr.tj). Ehhez hasonló jelenséget jelölhet az Eb387, ahol *másik [gyógyszere] a véredény megszüntetésének mindkét szemben* (k.t [phr.t] n.t dr mtw n snf m jr.tj) bevezető sor olvasható. Míg ennek értelmezésénél Westendorf óvatosan csak *a szemben levő vérként* beszél róla, Ebers (p. 227) a *véromlenny* kifejezést alkalmazza. Jogos az óvatosság, hiszen sokféle oka és különböző mértéke lehet a szem bevérzésének.

9. *Egyenetlen? szem / nh3.t*

A *másik gyógyszer a nh3.t megszüntetésének a két szemben* (k.t phr.t n.t dr nh3.t m jr.tj) megnevezés vezet be az Eb350 receptet. Ez az Eb383-ban (*másik [gyógyszere] a nh3.t megszüntetésének a két szemben / k.t [phr.t] n.t dr nh3.t m jr.tj*) és az Eb407-ben (*másik [gyógyszere] a nehat megszüntetésének / k.t [phr.t] n.t dr nh3.t*) formában tér ismét vissza. Ebers (229, no. 46) véleménye szerint itt a szemháj be- (entropium / inversio) vagy kifordulásának / -hajlásának (ectropium / eversio) az esetéről van szó, amelynek látszólag ellentmond Westendorf értelmezése, aki a trachomát látja benne, éppúgy, ahogy a fent említett *wh3.t* szóban. Az ok a *nh3* szó Óbirodalom kora óta ismert *egyenetlenség* mint *kár* (HWI. 641) jelentésében keresendő, tekintve, hogy a szemháj egyenetlen, göcsörtös felülete éppúgy jellemző a trachomára, mint annak a szembe hajlása. Ez utóbbira azért gondolt Georg Ebers, mivel, mint kifejti, a szó a *h3*, a *fej hátsó felének* továbbképzett formája, tehát eredetileg a hátrafelé / a normálissal ellentétesen néző fejekre vonatkozhatott – ilyen túlvilági lényeket a Halottak könyve valóban tartalmaz is a szövegben és az illusztrációk között – így a szemnél is valamilyen szokásossal ellentétes jelenséget keresett, amelyet itt a szemháj elváltozásai között nagyon markáns módon

megnyilvánulva talált meg. A *nh3* szónak van másik jelentése is, a *vad, rémisztő, veszélyes*, amely éppen úgy jellemző a trachomás ember megjelenésére, illetve betegségére. A Középbirodalom korában (HWII. 1310) tovább fejlődött a *nh3* jelentéstartalma, és állandó kapcsolata alakult ki a szívvel (*nh3-jb szomorú, nyomott hangulatú ember* és *nh3.t-jb bú, bánat, gond*) meg az arccal: *nh3-hr rémisztő arcú* lett egy gonosz, kígyóval determinált démonnak a neve. A Ptolemaiosz-kori Edfuból pedig tudunk egy *nh3-đfd rémisztő pupillájú* jelzőről a Napszemmel kapcsolatban. Így még az is elképzelhető, hogy a szemmel kapcsolatos bajnál a beteg, vad, rémisztő jellegét kölcsönző elváltozása annak pupillaelváltozása miatt alakult ki.

10. Farkasvakság? / *š3r.w*

Új betegség, a *š3r.w* következik az Eb351-ben (*Másik [gyógyszere] a farkasvakságnak mindkét szemben / k.t [phr.t] n.t š3[r].w m jr.t*), amelyet Ebbel cikke¹⁴ óta látáskárosodással, feltehetően farkasvaksággal azonosítanak, bár Ebers még gyulladást vélt felfedezni benne (230, no. 48), mivel az orvosi szövegekben egyébként előforduló *š3w* (*ki*)égni szóval kapcsolta össze. Minthogy mindössze a *szem* determinatívum áll a szó mögött, és a tűzjel hiányzik, ez egyáltalán nem tekinthető biztosnak. A *š3* tő ugyanis maga is használatos volt többféle értelemben, olyan igei jelentésekkel, mint a *megpakol, meghatároz, eldönt* vagy a *š3w értékes és hasznos*, míg a *š3j*-nak volt *ellenszegül, menekül* jelentése is. A szintén 18. dinasztiai Londoni orvosi papyrusban (BM EA 10059) azonban többször is előfordul egy *š3r.w* nevű vaksághoz kapcsolódó szembetegség, amelyet egyik helyén a *š3* defektív írással adnak meg (Grapow 12,7 = Leitz¹⁵, 8,7), így feltételezhető, hogy az Ebers-papyrusnak ebben a receptjében is ugyanerről a fajta vakságról van szó.

11. Égő szem / *t3w m jr.tj*

Ismét új jelenség, a *t3w*, vagyis *hőség, égés* feltűnése. Első jelentkezésekor, az Eb353-ban *Másik [gyógyszere] a t3w hőség miatti csomósodás megszüntetésének a két szemben (k.t [phr.t] n.t dr swš n t3w m jr.tj)* formában tűnik fel, később azonban egyszerűbb eseteket említenek: *Másik [gyógyszere] a t3w-hőség megszüntetésének mindkét szemben (k.t [phr.t] n.t dr t3w m jr.tj / Eb361)* és *másik [gyógyszere] a t3w hőség megszüntetésének (k.t [phr.t] n.t dr t3w / Eb366)* formában. Ez a szó annyira egyértelmű volt, hogy az égő, gyulladt szemmen kívül más lehetőség fel sem merült.

12. Pinguicula / *kn(j).t m jr.tj*

Ismét új betegség nevet hoz az Eb354, amikor *Másik [gyógyszere] a zsír megszüntetésének a két szemben (k.t [phr.t] n.t dr kn.t m jr.tj)* mondattal kezdődik. Ez a gyűjteményes könyv utolsó szemészeti receptjében (Eb431) ismétlő-

dik majd újra meg, pontosan ugyanebben a formában. A szó bővebben kiírt alakja, a *knj.t* olvasható az Eb 416-ban (*k.t [phr.t] n.t dr knj.t / Másik [gyógyszere] a zsír megszüntetésének*), amelyet újabb *másik [gyógyszer] recept* követ. Itt a *szem* determinatívum áll mögötte, az előző két alkalommal a kelés, és a gazellafej. A *zsíros* és *hordani, viselni* jelentésű *kn* ige mellett, óbirodalmi szövegekben (HWI.1337–1338) is feltűnik a *knj* bátor, átölel és megsért, – és mivel ez utóbbinak hegyes fogra emlékeztető determinatívuma van, egyaránt lehet gondolni a sérülés szúrt vagy karcolt formájára – és ezek a jelentések a Középbirodalom korában is kimutathatók, amikor a *kn* ige a *lezár, befejez*, főnévi alakja pedig a *gonosz, kár* értelemmel tovább bővült (HWII. 2524). A szó jelentése még a kopt nyelvi időszakban is megőrizte azonban a *zsír, zsíros* jelentést, amelyben a papiruszon is szereplő, *kelés* determinatívummal írták. A *knj.t* forma további, Óbirodalom óta kimutatható jelentése a sárga színt idézi, mivel az *auripigment* neve volt, a *knj-hr* pedig a *sárga vagy barnaarcú* túlvilági lények megnevezésére volt használatos. Mindezek alapján a *pinguicula* értelmezésben állapodott meg a szakma (Ebers, 232, no. 52, Westendorf, 150–151).¹⁶ Ezt az értelmet megerősíteni látszik az is, hogy a kötőhártya szegélyt borító növedékének, a *zsr*nak jellegzetesen sárgás színe van. Ebers (232, no. 52) *xanthelasma / xanthoma = fibroma lipomadotes* lehetséges jelentéseket is felsorolja.

13. Árpa / *pds.t m jr.t*

Korábban még nem említett jelenség tűnik fel az Eb355-ben, ahol *másik [gyógyszere] a szemben levő golyócska megszüntetésének (k.t [phr.t] n.t dr pds.t m jr.t)* olvasható. Nem egyedi esetről van szó, hiszen még kétszer is előforduló jelenség (Eb423 = Eb430), és bár különböző könyvekből másolta ki a gyűjteményes könyv összeállítója, a két utóbbi recept teljesen megegyezik: *Másik gyógyszer a golyócskák megszüntetésének a szemben*” (*K.t phr.t n.t dr pds.t m jr.t*) címadásával. Az alapértelmében *ruhásládát* jelentő *pds* szónak hamar kialakult igei formája a *szétnyom, rábeszél, meggyőz* (HWI. 483) jelentéssel, és a Középbirodalom korától használták nőnemű alakját *golyócska, pirula* értelemben (HWII. 957). Mint determinatívuma mutatja a papiruszon, kis gömböcske alakban találták meg a szemben. Ez adta az ötletet a kutatásnak, hogy az árpával azonosítsák (Ebers, 233, no. 53), bár nyitott kérdés, hogy melyik formájára utal: árpa (*granulatio/hordeola*) vagy jégárpa (*chalazion*), esetleg mindkettőre.

14. *šp.t*-vakság

Ugyancsak sűrűn előforduló baj lehetett a *šp.t*-vakság. Az Eb356 receptnél a címben nem árulták el, milyen hatást vártak: *Másik [gyógyszere] a vakságnak (k.t [phr.t] n.t šp.t)*, de feltehetően itt is megszüntetését tűzték ki célul, mivel

14. B. Ebbel, ZÁS 59, 1924,57–8.

15. Leitz, Christian, *Magical and Medical Papyri of the New Kingdom, Hieratic Papyri in the British Museum 7*, London 1999.

16. Az Eb416-417 esetében azonban Westendorf, 152 a teljes formát mégis a sérülések közé sorolja.

a betegség többi előfordulásakor így kezelik. Az Eb420-ban kifejezetten azt írták, hogy *Másik [gyógyszere] a vakság megszüntetésének mindkét szemben* (k.t [phr.t] n.t dr šp.t m jr.tj). A Sp.t-nek legalább két változatát különíthették el. Így értelmezhető legalábbis a következő receptben (Eb357) olvasható kiegészítő magyarázat: *Másik [gyógyszere] a vakság megszüntetésének mindkét szemben – golyóbis formájában* (K.t [phr.t] n.t dr šp.t m jr.tj m bnn).¹⁷ Ezt két recept egymás után kezelte, tehát a lemásolt szemészeti papiruszon már egymás után állhattak. A kórmegevezés alapjául szolgáló *šp* ige *vak, vakít, pompít, kifolyik* jelentésekkel ismert, gyakran használatos szó, akár úgy hogy konkrétan *nem veszi észre, nem látja meg* valaki a veszélyt, akár az *m šp tp láthatatlan* kifejezésben, tehát orvosi értelemben egyértelműen a tág értelemben vett *nem látás* betegségét jelölhette.

14. Kúszóhártya / 3dj.t

Az 3dy.t a *Másik [gyógyszere] az 3d.t betegség megszüntetésének a szemben* (k.t [phr.t] nt dr 3d.t m jr.t) formában jelentkezik az Eb365-ben. Később is többször feltűnik, így az Eb369–375, majd az Eb409–413 receptekben. Az első sorozatot a korábbival azonos módon *Másik [gyógyszere] az 3d.t betegség megszüntetésének a szemben* (k.t [phr.t] n.t dr 3d.t m jr.t) vezetik be, majd mindig a *másik* szóval fűzik hozzá a következő esetet. Az Eb409-ben viszont a betegség másik írásmódját adják meg, minthogy egy teljesebb forma található a *Másik [gyógyszere] az 3dy.t betegség megszüntetésének a szemben* (k.t [phr.t] n.t dr 3dy.t m jr.t) mondatban. Tekintve, hogy a két szembetegségnevet (3d.t és 3dy.t) tartalmazó receptek kezelése egybeesik,¹⁸ nyilvánvalóan kétféle írásmóddal ugyanazt az esetet jelölték. A betegség szokásos determinatívuma a *kelés* jel. Az 3d ige jelentése a *mérges, dühös, árt*, a *krokodil* determinatívummal (*edényt*) *kiken*, illetve a *kelés* determinatívummal *rothad, pusztul*. Westendorf ez utóbbi jelentésén alapul a glaukóma / zöldhályog, Ebers inkább az előzőre alapozva a pterygium / kúszóhártya betegséget azonosította vele. Ez utóbbi a forró, száraz és poros környezetben könnyen kialakul, hosszú ideig növekszik, a látást viszont kezdetben kevésbé zavarja, növekedése pedig magától is leállhat. Mindez azt jelzi, hogy az ókori Egyiptomban is gyakori lehetett, de komoly esély volt a sikeres kezelésére, és ez indokolhatja sűrű előfordulását az óegyiptomi szemészeti receptek között. A papiruszon egyik írásmódjában (Eb369) előforduló *krokodil* determinatívumot és a szó jelentéseit figyelembe véve szerintem kétségtelenül a pterygiummal azonosíthatjuk. Mivel a betegségeket istenekhez kötötték, a név után leírt krokodil jelölheti a bajt előidéző krokodilistenséget, akit egyébként is neveztek *úszónak* a mágikus szövegekben. Képileg is jól összeillenek, hiszen a szembe az ártó, opálos, hártya formában beúszó betegség

képe kiválóan párhuzamba hozható azzal a képpel, amelyet a vízben úszó krokodil idéz elő.

15. Hurutos elváltozások / hnt.m jr.tj

Az Eb367 recept *Másik [gyógyszere] a hnt megszüntetésének a két szemben* (K.t [phr.t] n.t dr hnt m jr.tj) csak egyszer ismétlődik meg a gyűjteményes könyvben, az Eb391 recept ugyanis úgy kezdődik, hogy *Másik [gyógyszere] a xnt megszüntetésének a fejen – kenőccsel* (k.t [phr.t] n.t dr hnt m tp m sdm). Ez a cím azonban arra int, hogy olyan elváltozásról van itt szó, amely nem feltétlenül csak a szemet érinti, hanem feltehetően a fej egészére is vonatkozhat. Sőt az Eb418 alapján kifejezetten az orr esete is volt: *Másik [gyógyszere] a xnt betegség megszüntetésének az orrban* (k.t [phr.t] n.t dr hnt m rš). Jól összeegyeztethető ezzel a többhelyűséggel a Westendorf által megadott *nátha, hurut, gyulladás* értelem, de az Ebers (257) általi *duzzadás, dagadás* is. Ebers abból indult ki, hogy a *hnt* szó jelentése az írásmód alapján világosan az *elől van, elülső rész* értelemről indul ki. Ebből származik például az *arc, homlok (hnt), előljáró (hnt.j)*, a *kezdet, Dél (hnt.j)*, a *legjobb minőség (hnt.jt)*, tehát a baj a természetben is valami, különböző testrészekben elől levő kitüremkedés lehet. Az általánosan elfogadott vélemény inkább abból indult ki, mi tud az egész fejen, de különösen az orron és szemem hasonló jellegű, elől levő, vagyis szembetűnő elváltozásokat előhozni. A Smith-papiruszból ismerjük a betegségnek még egy másik előfordulását (21.9–22.10 = Vso 4.8–5.10), ahol a lepkeszeg olajos kenőccsel kenik be a fejen levő *hnt*-et, és ennek eredményeként az megszűnik. Ez kizárja a *duzzadás, dagadás* lehetőségét, a hurutos elváltozások esetében viszont valóban hasznos lehet.

16. Káprázó? szem / bjdy m jr.tj

Ismét új szembetegség következik az Eb368-ban, amikor *Másik [gyógyszere] a bjdy megszüntetésének a két szemben* (k.t [phr.t] n.t dr bjdy m jr.tj) címet olvashatjuk. Bár Georg Ebersnek volt erre a bajra javaslata, a chemosis / a kötőszövetek ödémája, fordítása még mindig kérdéses. Később csak az Eb385-ben ismétlik meg, egy sokelemes felsorolás részeként: ahol a vizet, a gennyet, a vért, a gyengénlátást (*h3rw*), a *b[] dy*-szembetegséget, a vakságot, a fátyolos / homályos látást remélik megszüntetni, így úgy tűnik, valamilyen látáscsökkenést jelenthet, és talán valamilyen folyadékkal is kapcsolatba hozható. Elképzelhető, hogy Tebtynis Szobek templomának római kori könyvtári anyagából előkerült orvosi papiruszon (pFlorenz PSI inv. I 72) is említik: *fény / hdd.w lett a b[dy] helyett* (a kiegészítés a determinatívum alapján képzelhető el), és ez megerősíteni látszik az iménti feltételezést. A szó tövét képező *bd* igét tűz jel kíséretében írták, és jelentése a (*be*) *világít*. Edfuban olvasható, például az oryx-antilop rituális

17. A *bnn golyóbis* szó elhelyezkedése alapján vonatkozhat a kezelésre szolgáló anyag formájának a megadására, és kapcsolódhat a betegséghez. Mivel azonban a kezelési utasítás az elkészített gyógyszernek a szem külső oldalára helyezését adja meg, kis golyócskák ott nem tudnak megmaradni.

18. H. Györy, Some aspects of magic in ancient Egyptian medicine. In: P. Kousulis, Ancient Egyptian Demonology, OLA 75 (Leuven-Paris-Valpole 2011), 151–166.

megölésekor, hogy *bevilágítja a földet éjszaka* (bd t3 m snk.t / VII, 110, 14–111, 2). Ennek alapján talán valamilyen káprázó szemmel járó betegségről lehet szó.

17. Könnyezés / d/df.t m jr.t

Az Eb376: *Másik [gyógyszere] a könnynek a szemben* (k.t n.t d/df.t m jr.t) esetben nyilván a természetestől eltérő formában jelenik meg a könny, különben nem lenne szükség külön foglalkozni vele. Talán feltételezhető, hogy szokatlan mértékű a könnyezés, amelyet Georg Ebers egy rosszindulatú gyulladáshoz, a flegmonéhoz köt (259, 265–267, no. 95).

18. Szürkehályog / [h.t n.t mw m jr.tj

Másik [gyógyszere] a szürkehályog (nedvesség felduzzadása) megszüntetésének a két szemben (k.t [phr.t] n.t dr h.t n.t mw m jr.tj) címet adták az Eb378-nak. A további két receptben (Eb379–380) ugyanezt a bajt kezelik, és az Eb385-ben ismét visszatérnek hozzá, és ez megint egy viszonylag gyakori szemészeti jelenséget jelezhet. Az *h* ige *elég(et)*, *elpárolog(tat)* (*h* alakban is), illetve *felemel*, *kiemelkedik* jelentéssel ismert, az *h.t* szót viszont a *(fel)duzzasztás* értelemben más orvosi esetekben is használták folyadékkal (pl. a *h.t*-ben: Leiden I 348, Spruch 22) kapcsolatban. Ennek alapján történt a *nedvesség felduzzadásának* az azonosítása a szembetegségek között a szürkehályoggal (Ebers, 259–60, 268, no. 96 + Westendorf).

19. Szezonális szemgyengeség

Az Eb388 tematikája is újszerű a korábbiakhoz képest: *Amit peret (sarjadás / tél) 3. hónapjától a 4. hónapjáig tesznek* (jr.wt m jbd 3 n pr.t nfrt r jbd 4 n pr.t). Itt tehát a szem valamilyen szezonális problémájának a megoldásáról van szó. Hasonló a megfogalmazása az Eb389 és a következő receptnek: *Másik [gyógyszer], kenőcs, amit szárazság / nyáron, sarjadás / télen és áradás évszakában készítenek* (k.t [phr.t], sdm jr.wt m smw, pr.t, 3h.t). Az itt olvasható szöveg az évszakok felsorolásával azonban azt jelzi, hogy ezt a receptet bármikor lehet alkalmazni. Az Eb393-ban újra visszatértek az egyes hónapokhoz rendeléshez, ugyanis *Másik [gyógyszere] a látás kezelésének, amit sarjadás évszak 1. hónapjától sarjadás évszak 2. hónapjáig készítenek* (k.t [phr.t n.t] srwd m33 jr.t m jbd 1 n pr.t nfr. yt r jbd 2 n pr.t). Ugyanerre az időszakra vonatkozott a következő két recept (Eb394–395) is.

20. Pirosodó gyulladás / ssm.wt dšr

Az eddig nem említett *šsm.wt dšr* (vörös gyulladás / pirosodás) (Eb408): *Másik [gyógyszere] a vörös gyulladás megszüntetésének mindkét szemben* (K.t [phr.t] n.t dr šsm.wt dšr m jr.tj). A vörös jelzővel ellátott betegség töve, a *šm* található meg a korabeli *nyár*, vagyis *hőség / forróság évszak* (*šmw*) megnevezésében, *šmm* formában igei alakja a *forró*, *láz*, *felhevít*, *heves*, főnévi *šmm.t* alakja meg a *hőség*, *láz*, *gyulladás* kifejezésére szolgált. A név alapján így olyan pirosodásra lehet gondolni, amelyet legalábbis az ujjal megtapogatva forrónak éreztek, vagy amellyel egy időben a szemben égető érzésről panaszkodtak a páciensek. Ennek

alapján vetette fel Ebers (284, no. 142), hogy felhős, vörös színátalakulásról lehet szó, amely a szaruhártya valamely elváltozását teszi valószínűvé, és ehhez kapcsolódhatnak különböző ingerek. Ezek pedig leginkább a caligo esetére emlékeztették, vagyis a látás olyan elhomályosodására, -sötétedésére, amelyet a szaruhártyán levő foltok okoznak. Westendorf óvatosabb maradt, és a lényegében tükörfordítást, *vörös gyulladás*, alkalmazta.

21. Ektropium? / hsf.w n h'w

Ismét egy új betegség fajta szerepel az Eb421-ben: *Másik [gyógyszere] a hús / test hsfw-jának a megszüntetésének a két szemben* (k.t [phr.t] n.t dr hsf.w n h'w m jr.tj). Ebers itt arra gondol, hogy szemidegbenulás, ophthalmoplegia, paresis vagy paralisz esete forog fenn, vagyis a szem mozgásával lehet gond a *hsf.w elhárítás*, *gátlás* jelentése alapján. Westendorf a szó további jelentéseit (*szembe jön, közeledik, meg-, visszafordul, árral szemben utazik, borotvál, szó, fon, megvéd, elhárít, távol tart, elűz*) is figyelembe véve, amellet döntött, hogy Ebbell (39) és Lefébvre (74) az *a hús átfordulása / közeledése* értelmezését fogadja el, akik ennek alapján ektropiummal, a szemhéj szemesthez való közeledésével azonosították a kórt.

22. Bübloszi orvosság

Az Eb422-ben egy ázsiai receptet honosítottak meg, amelyet egy Bübloszból származó személy ismertett meg a lejegyző orvossal. A címe ennek megfelelően *A két szem másik gyógyszer, amit egy bybloszi ázsiai mondott* (K.t phr.t n.t jr.tj dd.t n 3m n kpnj), arról árulkodik, hogy egyes esetekben más népektől is átvettek hatékonynak tartott recepteket, ám fontosnak tartották ezek idegen eredetét feljegyezni. Lehetséges, hogy az ilyen esetek nemcsak idegen kezelési módokat, hanem idegen betegségeket is jelöltek, de itt a szöveg erre nem szolgáltat információt.

23. Trichiasis / šny m jr.t

Másik [gyógyszer] a pilla szembe hajlásának a megszüntetésére (K.t [phr.t] n.t dr w'f šnj m jr.t, Eb424). Ennek bővebb magyarázata olvasható a következő receptben (Eb425), amikor úgy fogalmaznak, hogy *Másik gyógyszer annak megakadályozására, hogy egy pilla a szembe nőjön, miután kitepték* (K.t [phr.t] n.t tm rdj rd šny m jr.t m-h.t fd.t=f). Ez sem lehetett ritka, mivel három további recept (Eb426–428) is ezt a célt szolgálta, majd pontosan megismételték még egyszer az Eb419-ben. A kór azonosítása egyértelműnek tűnik a trichiasisszal (Ebers, 297–298, Westendorf), így a recept a szempillák befelé növését, illetve az azok által előidézett sérüléseket kezeli.

24. Gyengénlátás / h3[rr]w

Az Eb415 receptjében található a *h3[rr]w*, amely az ugyancsak újbírodalmi londoni orvosi papirusz (BM EA 10059) felsorolása alapján szintén látáscsökkenést jelent (11,9, Leitz 7,9): *ó halott férfi és halott nő, akik az én ezen szemem farkasvakságát és [fátyolos látását] csináljátok, ne okozatok nekem farkasvakságot* (š3r.w), *homályos látást* (h3t.j) és *gyengénlátást*

(*h3rrw*)! Ez utóbbi a *hrr* szóval való kapcsolata alapján¹⁹ *zaváros, homályos* jelleget fejezhet ki.

25. További, azonosíthatatlan bajok

A teljesség kedvéért érdemes megjegyezni, hogy az Ebers-papirusz szembetegségeket összefoglaló könyvében az Eb415 receptben több olyan név is megtalálható még, amelyek a csökkent látóképességet nevezik meg. Egyik ilyen a *kkw sötétség*, amely látszólag a teljesen vak állapot jelölésére szolgált, mégsem lehetünk ebben biztosak, mivel a homályos látást megnevező *h3ty* és a gyengénlátást kifejező *h3[rr]w* között sorolták fel. A másik ilyen enigmatikus név az Eb415 receptben, a felsorolás végén megnevezett *s.t-^cw hpr m jr.tj a két szemben keletkezett behatások*, amely elhelyezkedése alapján szintén valamilyen konkrét látásyengülést jelenthetett, de számunkra értelmezhetetlen, ahogy a *mindenféle rossz dolog* is az Eb392 receptben: *Másik gyógyszer a szemre, amikor mindenféle rossz dolog történik vele (k.t phr.t n.t jr.t hpr h.t nb.t dw.t r-s)*. Itt a megnevezés annyira általános, hogy a tünetekről és panaszokról egyáltalán semmit sem árul.

ÖSSZEZÉS A betegséggel kapcsolatos szemészeti megnevezések, mint látható, a szem elváltozásainak egyes formáit mutatják, de értelmezésük sokszor bizonytalan. A korabeli források ugyanis nem sok támpontot nyújtanak meghatározásukhoz. Bár létezett az óegyiptomi szövegek között a betegségek diagnosztizálását és kezelését együttesen tárgyaló esettanulmányok (*šs3.w*) műfaja, ennek példáit őrizte meg a Smith-papirusz sebészeti oldala, illetve az Ebers-papirusz egyes részei (pl. Eb188–216), de a szemmel kapcsolatban nem maradt fenn ilyen. A receptek pedig már csak a diagnózist jelölő korabeli szakszót adják meg, hogy utána a kezelésükre szánt orvosság leírása következhesen. A megnevezett jelenségek jelentését így a szavak eredetének a vizsgálata teszi csak lehetővé, amelyet talán a kezelésre használt anyagok elemzésével majd lehet pontosítani.²⁰

A legbőségesebben fennmaradt szemészeti anyagot a thébai orvosi iskola szolgáltatta számunkra, és az Ebers-papiruszon maradt fenn. Mivel ez gyűjteményes könyv, a korabeli ismeretek széles körét magában foglalja ezen a területen is, tehát jó áttekintést nyújt a szemész szakorvos praxisába tartozó esetekről. Ugyanakkor azzal a hátránnyal is jár, hogy nem érvényesül benne a leírásnak az a módja, hogy a könnyebb-től a nehezebb esetekig halad, illetve a topográfiai sorrend is felbomlott, ami jellemzően az a *capite ad calcem* elvet követte. Azonos esetek különböző helyeken csoportosulnak vagy egymagukban állnak, tehát a receptek egymáshoz való

viszonyából a betegségekkel kapcsolatos ismeretekről nemigen lehet következtetést levonni.

A tünetek/panaszok megnevezése alapján azonban megállapítható, hogy az ókori egyiptomiak a szembajokat külső megjelenésük és a beteg által elmondott/viselkedése alapján tapasztalt jelenségek tekintetében egyaránt csoportosították. Érdekes, hogy egyes betegségeket indirekt módon neveztek meg, amikor például megnyitották vagy kezelték a látást, máskor a páciens által érzékelt jelenséget használták fel a névadásra. Egy-egy esetre többféle gyógyszert is feljegyeztek, amelyek közül az orvos saját tapasztalata, tanulmányai szerint választott. Mint hogy az egyes jelenségek okai különbözőek lehetnek, de ezekkel kapcsolatban nem maradtak fenn feljegyzések, holott tudunk élettani megfigyeléseket tartalmazó receptekről, feltételezhető, hogy a választásoknál ilyen szempontokat is figyelembe vettek, de ez egyéni tapasztalat, megítélés alapján történt.

A receptek kis része orvosi protokoll, ahol a kezelések egymásra épülnek, a többség azonban csak egy-egy lépést rögzít. Kérdéses, hogy hosszú folyamatoknál érzékelték-e az összefüggéseket a betegség egyes fázisai között. Európában a XIX. század folyamán, majd a XX. század elején tömeges volt a trachomás megbetegedés, az egyes fázisai közti összefüggésekre mégis csak évtizedes pusztítások, tömeges megvakulások után jöttek rá. A ragály Napóleon egyiptomi expedíciójának „eredményeként” ütötte fel fejét, elsősorban a szegényebb, higiéniét kevésbé tartó, a megfertőzött katonasággal sűrűn érintkező lakosság területén.²¹ Az „egyiptomi szembetegség/ szemba”, „ophthalmia bellica” végül 1858-tól egyre általánosabban trachoma néven hívott betegség kifejlődése jellegzetes fázisokon halad át. Két alapvető formája, a papillosus és granulosus, illetve ezek kevert változata a szemhéj túlburjánzó kötőszövetén jellegzetes elváltozásokat mutat, maga a szemhéj is kifordul, a szempillák a szem felé nőnek, karcolják a szemgolyót. Az elváltozások mértéke igen eltérő lehet, egyik vagy mindkét szemet érintheti. További tünet lehet a „folyós szem” vagy „szemfolyás”, egyre romló látás és fájdalomérzet. A homályosodás vaksággal is végződhet. Kizárt, hogy az ókori Egyiptomban, ahol a betegeket alig ábrázolták, a vakok mégis viszonylag gyakoriak a sírfestményeken, ne lett volna közismert. Áttekintve a szembetegségek neveit, a trachoma egyes tüneteinek jellegzetességei önálló kórként bizony megtalálhatók. Ez azonban nem jelenti azt, hogy minden esetben a trachoma adott megnyilvánulásának lehetne tekinteni őket. A megnevezések alapján gyakran levonható többféle következtetés tükrözhet ilyen – már akkor is tapasztalt – eltéréseket.

19. James Eric Hoch, Semitic Words in Egyptian Texts of the New Kingdom and Third Intermediate Period. In: Orientalistische Literaturzeitung [OLZ] 97, 2002, 29–43 / Müller, OLZ 97, 2002: 41.

20. Györy, Hedvig, „Öffnen des Sehens” *Gedanken über das Rezept Ebers 34*, GM 189, 2002, 47–56.

21. Kerekes Pál: A trachoma története, Budapest 1905; Pálvolgyi Balázs: A trachoma elleni védekezés megszervezése Magyarországon (1884–1903), Orvostörténeti Közlemények, 54, 2008, 202–205; Pálvolgyi Balázs: A magyar közegészségügyi közigazgatás intézményrendszere (1867–1914). Képzésének és működésének vizsgálata a kolera, a himlő, a trachoma és a tbc elleni küzdelem, valamint az elmebetegség fejlődésének tükrében. Budapest 2006, 181–201. (=http://epa.oszk.hu/02300/02363/00001/pdf/EPA02363_themis_2003_palvolgyi_phd.pdf) – utoljára ellenőrizve: 2015. július 3.

Fröhlich Ida

„Rettegés”, „megrettenés” (*paḥad*) az ókori zsidó szövegekben

BEVEZETÉS Az embert sújtó csapások elleni védelemkérés, imák, könyörgések, ráolvasások markánsan képviselték az ókori kultúrák gyógyító hagyományát – számuk és terjedelmük felülmúlja a mai orvosi hagyománynak inkább megfelelő, gyógyító anyagok készítését tartalmazó receptekét. Számos szöveg hagyománya különböző formákban fennmaradt mai kultúránkban is. A csapások, amelyek ellen az ember védelmet kér, vegyesen listáznak természeti csapásokat és betegségeket, és lehetnek a közösséget sújtó veszedelmek – földrengés, árvíz, aszály, járvány (pestis vagy egyéb járványos betegség) – vagy egyéneket sújtó bajok. Utóbbiak listáján főleg betegségek és az emberi élettel kapcsolatos csapások szerepelnek, a hirtelen, idő előtti halál, erőszakos halál, láz, „lepra”, sorvadás, erőtlenség, depresszív tünetek, impotencia, vetélés. A fenti felsorolás még egy szerencsétlenséggel egészíthető ki, a temetetlenül maradt holtak jelentette veszéllyel. Ez a csapás az életben maradt közösségre nézve jelent óriási veszélyt, mivel a közhiedelem szerint a temetetlenül maradt halott lelke ártó szándékú kísértetté válik, és a halott korábbi közösségét veszélyezteti. Mind a betegségeket, mind az egyéb csapásokat valamilyen módon kezelni kellett, és helyreállítani a világot, illetve az egyén egészséges állapotának a rendjét. Ebben kiemelt szerepe lehetett azoknak a bajoknak, amelyek fizikailag talán nem jelentek meg a beteg testén, ám mentális vagy pszichés zavart váltottak ki nála. Természetesen a betegségek ókori meghatározásai nem azonosak a maiakkal és főként nem a mai orvosi nyelvben betegségeként megjelölt bajokkal. Az ókori leírások elsősorban tünetcsoportokat tartalmaznak, amelyek több különböző betegséghez is tartozhatnak. A leggyakoribb tünet a láz, amely előkelő helyet foglal el az ókori zsidó amulettek szövegeiben, gyakran négy-

öt szinonimával is megnevezve ezt a félelmetesnek tekintett tünetcsoportot, illetve lázzal járó betegséget. A másik gyakori tünetcsoport (fáradtság, erőtlenség, kedvetlenség, sírás) a pszichikai tünetek felsorolását tartalmazza, amelyeket akár a depresszió tüneteinek is tekinthetünk.¹ Tanulmányunkban e kifejezések szemantikai körét és kontextusát tekintjük át.

A RETTEGÉSEL ÖSSZEFÜGGŐ KIFEJEZÉSEK A ZSOLTÁROKBAN A Zsoltárok gyűjteményében olvasható könyörgések különösen gazdagok az egyént sújtó betegségek és bajok elleni védelemkérésben.² A 91. zsoltár három kör, a járványos betegségek (pestis), a fizikai sérülések, valamint „a madarász kelepcéje”-nek (*ph yqwš*) is nevezett „éjszakai rettegés” (*phd lylh*) köreivel foglalkozik. A 91. zsoltár ún. *ašrē*-zsoltár vagy más néven makarizmosz, „boldogmondások” listája. Az elnevezés alapja az ebbe a típusba sorolt zsoltárok szokásos bevezetője: „boldog, aki [...]” (*ašrē mī*) – és az ezt követő felsorolás, amely a 91. zsoltár esetében a „boldog”-nak mondott személy védettséget mondja ki különböző bajokkal, csapásokkal szemben. A „boldogság” tehát nem érzelmi állapotot, hanem a különféle bajokkal, csapásokkal szembeni különleges isteni védettséget jelenti. A védelem forrása és biztosítója a Magasságos Isten (a 91. zsoltár kezdete: „boldog, aki a Magasságos árnyékában lakik”). A zsoltár a védettséget különböző fizikai bajok, csapások ellen ígéri. Nem véletlen, hogy az Újszövetségben is ebben a kontextusban idézik, mégpedig abban a jelenetben, amelyben a Sátán megkísérti Jézust, hogy vesse le magát a jeruzsálemi Szentély párkányáról: „Most a szent városba vitte az ördög, és a templom párkányára állította. „Ha Isten Fia vagy – mondta –, vedd le magad, hiszen írva van: Paran-

1. A tüneteket első sorban az isteni igazságosságot kutató bölcsességirodalom művei sorolják fel – ilyenek pl. az egyiptomi Az életúnt beszélgetése lelkével (magyarul részlet a műből, l. Világirodalmi Antológia, 37.; angolul: A Dispute over suicide, in: ANET, 405–407) vagy a Hadd hódoljak a bölcsesség urának című mezopotámiai költemények (magyarul l. Rákos–Komoróczy, 203–214, angolul: *Ludlul Bēl Nēmeqi*, „I Will Praise the Lord of Wisdom”, in: ANET, 596–600). Az előbbiekhöz hasonló alapkérdést boncolgat a bibliai Jób könyve is, említve a csapásokkal sújtott főhős fizikai betegségét (gonosz fekély, Jób 2:7) is. Betegségének kilátástalansága és az őt korábban ért veszteségek, valamint barátai vádjai lelkileg is megtörik Jóbót: „Összetörtött immár énbennem a lélek, és miattam gyűlték egybe a sírásók” (Jób 17:1). Lelki betegségét fizikai tünetek, sorvadás kísérik: „Szemem homályossá vált bánatomban, tagjaim sorvadnak, mint árnyék, olyanok” (Jób 17:7).
2. A zsoltárró gyakran festi helyzetét olyanoknak, mint akit őt felfalni készülő vadállatok vesznek körül, l. Zsolt. 7:2; 22:13–14, 17; 57:5; 58:7; 59:7; 74:19.

csot adott angyalainak, a kezükön hordoznak majd, nehogy kőbe üsd a lábad.” Jézus így válaszolt: „Az is meg van írva: Ne kísértsd Uradat, Istenedet (Mt 4:5–7).³ A 91. zsoltár három sorozatban (3 + 4 + 5 tag) összesen 12 csapást sorol fel, visszatérően ismételve az ellenük való védelem ígértét.⁴ A numerikus szimbolizmus nyilvánvaló; a betegségek/csapások száma azonban valójában kevesebb tizenkettőnél: több „betegség” többször, szinonimákkal szerepel.⁵ A szövegben három betegség, pontosabban tünetcsoport különíthető el: a járvány vagy pestis – *deber* és *keteb* néven, a nevek a csapás démoni reprezentánsai.⁶ Ugyanerre a betegségre utalhat a „nappal repülő nyilak” (*hš y'wp ywmm*) (Ps 91:5) kifejezés is, amelyben a nap tüzes nyilak említése a betegség okozójára utalhat – de ugyanígy jelezheti a nap heve, tüzes nyilai által okozott napszúrást is – két betegséget, amelyet a közös aetiologia köt össze.⁷ A „pusztítás” (*hwwt*) szó (Ps 91:3) a járvány hatására lehet utalás (11Q11 6.6).⁸ A második csoport fizikai sérelmeket jelent, vadállatok (oroszlán, kígyó) támadását (Ps 91:12–13).⁹ A harmadik csoport a „rettegés” szinonimáit tartalmazza, amelyeket „a madarász kelepcéje” (*ph yqwš*) és az „éjszakai rettegés” (*phd lylh*) szavai fejezik ki. A kelepcéje metaforikusan fejezi ki a rettegés bénító hatását; a tárgy meg nem nevezése szorongásos félelemre utal.

A RETTEGÉSEL ÖSSZEFÜGGŐ KIFEJEZÉSEK AZ ÓSZÖVETSÉGBEN A félelmet kifejező *paḥad* szó az Ószövetségben mind kollektív, mind egyéni jelentéssel előfordul. Kollektív jelentéssel egy szinonimája is ismert (*hṭyt*). A történeti szövegekben (elsősorban a deuteronomiumi történetírásban) olvasható kifejezések az ellenséggel való harcra képtelenné tevő, bénító félelmet, cselekvésképtelenséget nevezik így. A különleges mentális és fizikai állapot oka egy isteni döntés – ebben az esetben Jahvéé, Izrael istenée – aki, pártfogolt népének sikerét biztosítandó, az azzal ellenséges csoportra bénító félelmet bocsát. Az Izrael történetét az Ószövetségben elbeszélő irodalomban az egyiptomi kivonulástól kezdve visszatérő motívum az elfoglalandó

területtel és ellenségekkel szemben: „Félelem és rettegés fogta el őket, karod erejétől megmerevedtek, mint a kő. Így vonult át néped, Uram, így vonult át a néped, melyet kiváltottál” (Ex 15:16). A prófétai irodalomban elhíresült kép: „Rettegés, verem és tőr: ez vár rád Moáb lakója – mondja az Úr. Aki a rettegés elől menekül, verembe esik; aki kimászik a veremből, az törbe esik; Igen, ezt a csapást mind Moábra hozom, ha eljön majd bűnhődésének esztendeje – mondja az Úr” (Jer 48:43–44). Az előre kimondott isteni döntés a győzelemről a vesztes félre félelmet hoz, amely megbénítja, paralizálja. Ma úgy mondanánk, kedvezőtlen előjelek befolyásolják a csapat mentális állapotát, a csapatszellemet. Az ókori kultúrákban általános a hadjáratok, harcok előtt az ellenfél megátkozása és erejének mágikus eszközökkel való megbénítása.¹⁰ Nem tudjuk, az idézett esetekben az ellenfelet az őket egyszerre és látszólag ok nélkül megragadó félelem teszi alkalmatlanná a harcra, avagy ők maguk is kapnak előzőleg kedvezőtlen jósjeleket, és az ezek miatti félelem bénítja meg harci erejüket.

Egyéni jelentéssel a „rettegés” (*phd*) szorongást, feltehetőleg riasztó álmoktól, látomásoktól való félelmet, megrettenést jelent.¹¹ A rettegés elemi erővel, vihként törhet rá az emberre: „semmibe vettétek minden tanácsomat, és a feddésemmel mit sem törődtek. Ezért most én is nevetek bajotokon, gúnyolódok, ha hatalmába kerít titeket a rettegés, ha rátok tör a félelem, mint a zivatar, ha szélvihar módján közeleg romlásotok, ha utolér az inség és a szorongattatás” (Prov 1:25–27). A rettegés tünetei a következők:

Halálfélelem: „Elfeledkeztél az Úrról, alkotódról, aki kiterjesztette az eget, s megvetette a föld alapjait. Ezért remegsz folyvást, mindennap, sanyargatód haragjától, attól, hogy elveszít téged. De hol van már sanyargatód haragja?” (Is 51:13). Megnyilvánulhat nyugtalanságban: „Immár kenyeremmé vált a sóhajtozás, s mint a víznek árja, ömlik a panasom. Mert rám szakadt, amitől rettegtem, és amitől félttem, osztályrészem lett. Nincs nekem nyugalom, nincsen bé-

3. 11Q11 címfelirata Dávidnak tulajdonítja a szerzeményt.

4. A harmadik sorozatban szereplő csapásokat (kígyó, oroszlán) a szöveg szinonimákkal megismétli, ilyenformán a csapások száma négyre emelkedik.

5. Az „éjjel jövő ragály” (*dbt b'pl yhlwk*) és „nappal romboló pusztítás” (*qtb yšwd šrym*) (11Q11 6.9–10).

6. L. Caquot, *Sur quelques démons* 1956, aki szerint a nevek nem a betegségek megszemélyesítései, hanem démoni lényeket jelölő szavak.

7. Nergál és nyilainak említése a járvány, pestis megjelölésére szolgál (azonos jelentéssel említi a görög hagyomány „Apollón nyilai”-t, és Apollón egyik jelzője, a *szmintheusz* „egeres” ugyancsak az isten pestisisten voltára utal). Nergálról I. Weiher 1971. Vö. Jób 6:4 ahol a Jóbot érő csapás közvetlen okai Isten nyilai (az istennév itt a mágikus szövegekben is használt Saddaj). A nyilak forrósága látat eredményez.

8. A csapások első sorozatát a lista első tagja után „madarvilág”-ként (Vogelwelt) lehet jellemezni, l. Riede 2000, 337; Zenger 2005, 433. A „madarász kelepcéje”-ről (*ph yqwš*), l. Caquot, *Le Psaume XCI*, 1956, küll. 27–28.

9. A felsorolás szerint: „kő” (*bn*), „oroszlán” (*šhl*), „vipera” (*ptn*); „fiatal oroszlán” (*kpyr*) és „kígyó” (*tnyn*). Valamennyi fizikai veszély, amelyeket tárgyak (kő) vagy állati támadás (oroszlán, kígyó) okoz. A két állatnevet a szerző szinonimákkal megkettőzi.

10. A FIFA honlapja több olyan esetet idéz mai futball-világbajnokságokkal kapcsolatban, amikor egyes csapatok vudupapokkal átkoztatták meg ellenfeleiket (pl. 1970-ben az ausztrálok), vagy varázslók közreműködését vették igénybe a siker érdekében.

11. Nem azonos a mentális betegségekkel, amelyekről szintén olvashatók ószövetségi leírások. Ezeket rendszerint démon okozza: Saul betegsége, dühkitörések és apatikus nyugalom váltakozásai; expressis verbis démon okozza (1Sám 16:14). Mezopotámiai orvosi szövegek is gyakran említenek démon okozta mentális betegségeket, ezekről l. Mental Disorders, no. 217–230 in: Scurlock 2006, 503–541. A szövegek rendszerint testben lakó démonokról beszélnek (217), amelyek reggel támadnak (219), vagy folyamatosan üldözik a személyt (218, 222, 224, 225, 226, 227, 228); néhány esetben (220, 221, 223, 229, 230) nem ismert a támadás ideje. A démonok által okozott különböző szindrómák egyike sem megrettenés.

kességem, még meg sem nyugodtam, máris új baj ért” (Jób 3:24–26).¹² „Sötétségből nem mer fénybe menekülni, hisz ki van szemelve, kard fogja megölni. Sorsa, hogy keselyűk falják fel a testét, jól tudja, hogy pusztulás fenyegeti. A sötétség napja félelmet kelt benne, és erőt vesz rajta nyomorúság, inség” (Jób 15:22–24).

Gyengeség, enerváltság, bizonytalanság: „Isten volt, ki hagyta szívem elcsüggedni, félelemmel töltött el a Mindenható. Mert elrejt előle a sötétség, előlem meg homály fedi el a jelenlétét” (Jób 23:16–17); „Mert rám szakadna Istennek haragja, és fensége előtt nem tudnék megállni” (Jób 31:23).

Depresszió és üldözöttség érzése: a beteg legtöbbször úgy érzi, környezete ellenséges vele szemben: „Lelked előtt (mint valami fonálon) úgy függ életed, éjjel-nappal rettegés, s nem érzed életedet sohase biztonságban. Reggel azt mondd: Bárcsak este volna! S este azt mondd: Bárcsak reggel volna! Mert aggodalom tölti el szíved, s látod, amit saját szemeddel látnod kell” (Deut 28:66–67).¹³ „Gúny tárgyá lettem ellenségeimnek, szomszédaimnak szégyenük, barátainak félelmük. Akik az utcán látnak, kitérnek előlem” (Zsolt 31:12). „Halld meg a szavam, Istenem, hozzád száll panaszom! Órizd meg életem, hogy ne féljek az ellenségtől! Oltalmaz a gonoszok hadától, az elvetemültek tomboló dühétől! Nyelvüket, mint a kardot, élezik, keserű szavukat ontják, mint a mérges nyilat, hogy rejtekükből eltalálják az ártatlant, és arcátlanul gyorsan leterítsék” (Zsolt 64:2–5). Az erkölcsi tanítások megfogadása védelmet jelenthet mindezek ellen: „Fiam, ne téveszd szemed elől soha, vigyázz a bölcsességre [...] így majd lelked életévé válnak, és ékesség lesznek a nyakadon. Biztos léptekkel jársz akkor utadon, és nem botlik meg soha a lábad. Hogyha leülsz, nincs miért aggódnod, s ha lefekszel, jól pihensz, úgy alszol. Nem kell tartanod hirtelen ijedségtől, sem a gonoszok támadásától. Mert hiszen az Úr lesz az oltalmad, vigyáz a lábadra, nehogy törbe essék” (Prov 3:22–25).¹⁴

Fizikai tünetek, vakság:¹⁵ „Üres kézzel küldted el az özvegyeket, az árváknak meg összetörted a karjuk. Ezért fognak körül kötelékek, és ezért tört rád hirtelen rettegés. Elsötétült

a fény, úgyhogy nem látsz többé, elborított a vizek áradata” (Jób 22:9–11).

Az előző példából is világos, hogy a „rettegés” mögött a rettegő valamilyen bűne húzódik meg, és a rettegés közvetlen oka az isteni ítélettől, pontosabban ennek negatív kimenetelétől, a büntetéstől való félelem. Ókori keleti szövegek gazdag példatárát adják annak, hogy ezek a kultúrák a betegséget mindig isteni büntetésnek tulajdonították, olyan büntetésnek tehát, amely isteni döntés eredményeként éri a beteget.¹⁶ A betegségből való gyógyulás vagy a betegség végzetes kimenetele ugyancsak isteni döntés eredménye volt; a döntés egy peres eljárást zárt le, amelynek során a beteg tetteit mérlegelték erkölcsi szempontból.¹⁷ Ez a világszép áll a Zsoltárok ítéletkéresei mögött, amikor a könyörgő kér ítéletet saját ügyében. „Testem remeg előtted a félelemtől, reszketve nézem ítéletedet” (Zsolt 119:120). Jób könyve részletesebben is szól erről: a beteg azért retteg, mert tudja a sorsát, „hisz ki van szemelve, kard fogja megölni” (Jób 15:21) – és ezt a sorsot igyekszik elkerülni. Betegség és egészség tehát mindig Isten döntésének eredménye, a bűnök és erények függvényében.¹⁸

A negatív ítélet mögött mindig valamilyen, a beteg által a múltban elkövetett (akár nem is tudatosult) bűn, vétség, mulasztás áll – illetve a bűn mindenkor rettegést és betegséget eredményez: „Az álnok ember szívét gonoszság uralja, szeme előtt nincs istenfélelem” (Zsolt 36:2). A vezetők által elkövetett szociális igazságtalanság is rettegést vált ki a bűnösben: „Nem jutnak jobb belátásra, akik rosszat tesznek, akik emésztek népemet, mint ahogy a kenyert eszik, akik nem folyamodnak Istenhez? Akkor majd rettegés veri őket, amilyen váratlan rettegés még nem volt” (Zsolt 53:5). A Zsoltárok gyűjteményének második darabja (Zsolt 14:5) szinte szó szerint ugyanezt a sorsot festi. A rettegés vélhetően még nem maga a csapás (amely lehet éppen betegség is), hanem a pusztulást jelentő ítélet bejelentése, nyugtalanító jelek, álmok útján.

A rettegés látomásokkal is járhat; mezopotámiai szövegek riasztó álmokról számolnak be, amelyeket a páciens valamely

12. Jób könyve viszont a bűnösre bocsátott betegség tüneteit hallucinációkban, ijesztő hangokban jelöli meg: „A bűnös minden nap kínokban gyötrődik, a rövid időben, mely a zsarnoknak jut. Ijesztő hangokat hallanak fülei, pusztulás támadhat rá még békében is.” (Jób 15:20–21).

13. A rettegés tagadása mint védelem, pozitív értelemben szerepel az egyik, Dávidnak tulajdonított zsoltárban: „(Dávid zsoltára.) Világosságom és üdvösségem az Úr – kitől félnék? Életem oltalmazója az Úr – kitől rettegnék? Ha rám törnek a gonoszok, hogy elemésszék testemet, elleneim és ellenségeim megtántorodnak és a földre zuhannak” (Zsolt 27:1–2).

14. Az igaz Jób is a rettegés hiányára hivatkozik: „Ha emberek előtt eltitkoltam volna, s bűnömet szívemben elrejtettem volna, mert a nagy tömegtől tán tartottam volna, s megijedtem volna a törzsek gúnyjától, akkor csöndben volnék, ki sem lépnék az ajtón” (Jób 31:33–34).

15. A vakság metaforikus motívuma a halál közeli állapot kifejezésére szolgál.

16. A betegség és a bűn illetve büntetés összefüggéseiről I. Van der Toorn 1985, 52–55.

17. A mezopotámiai leírásokban rendszerint alvilági bíróság dönt a beteg sorsáról, a betegség rosszra fordulása, avagy a gyógyulás felől. A bíróság elnökeként gyakran említik Gilgamest mind alvilági bírát, I. Lambert 1960.

18. Az egészségről és betegségről való döntés folyamatának képét szimbolikusan használja Jeremiás egy politikai fordulatról való jóslatában: „Ne félj hát, szolgám, Jákob, – mondja az Úr –, Izrael, ne rettegi. Nézd, kiszabadítalak a távoli országokból, és utódaidat fogságuk földjéről. Jákob újra nyugalmat élvez, és jólétben él, senki sem háborgatja” (Jer 30:10). Ugyanezen tartalmú kijelentés ismétlődik Jer 46:27-ben.

isten haragjának előjeleiként lát.¹⁹ Mindezek ismeretében tehát a Mezopotámiában használt „Legyen kellemes az éjszakai álmod!” formula tehát egyáltalán nem a pusztá udvariasság kifejezése volt, hanem valóban védettséget kívánó mágikus formula, életveszélyt jelentő fenyegetés elhárítása. A nyomasztó látomásokkal kapcsolatban röviden idéznünk kell itt két ószövetségi beszámolót. Az egyik Nebukadnecár babilóni király álmát írja le Dániel könyvének 2. fejezetében. A király felriad nyomasztó éjszakai álmából, és szorong, mert meg akarja tudni az álom jelentését, amelyet ő maga nem tud megfejteni. Nebukadnecár álma egyébként nem személyes betegséget, hanem birodalmának bukását jövendöli meg. A másik látomás nem álomban, hanem egy lakomán jelenik meg, Dániel könyvének 5. fejezetében. Címzettje Bélsaccár, akit a szöveg Nebukadnecár fiának mond.²⁰ A jósjelre – a láthatatlan kéz által a falra írt szövegre, amelyet csak Dániel próféta tud majd elolvasni és megfejteni – Bélsaccár a rettegés fizikai jeleit mutatja (Dán 5:6). A falra írt jóslat rövidesen be is teljeseedik: „még azon az éjszakán megölték Bélsaccárt...” (Dán 5:30).

A Jóbnál és a Zsoltároknak több formában is bejelentett, pusztulást és halált előrevetítő látomás jelenségére illusztrációként szolgál egy valódi démonlátomást (és feltehetőleg démoni támadást is) leíró szöveg a qumráni esszénus közösség könyvtárából.²¹ A 11Q11 jelzetű szövegben egy félelmet keltő éjszakai démoni látomás leírása olvasható, a veszély elhárításának módjával együtt.²² A kézirat négy kompozíciót tartalmaz, amelyekről egy másik qumráni irat tanúsága szerint (11Q5 27.4–10) tudjuk, hogy azonosak azzal a négy „ének”-kel, amelyeket Dávid a „csapással sújtottak” felől írt. Ugyanezen hely közli ugyanis, hogy Dávid az év napjaira 360 éneket (*šyr*) írt; a szombatokra, 52-t, ünnepekre 30-at.²³ Naptári nyelven, egy 364 napos naptár minden

napjára készült liturgikus kompozíció, külön kiemelve négy napot. Ezek a napok minden bizonnyal az évi fordulónapok, a nap-éj egyenlőségek és napfordulók lehetnek. Naptári kontextusba helyezve az énekeket: az első éneket az őszi *újévi* ünnepen recitálhatták (amely nap a pusztán szoláris 364 napos naptárban az őszi napéjegyenlőség idejével esik egybe), a másodikat a téli napfordulón, a harmadikat a tavaszi napéjegyenlőségkor (amelyhez a fenti naptárban a *pészah* ünnepe kapcsolódik), a negyedik ének pedig a nyári napfordulóhoz kapcsolódhat. A 4. ének egyébként azonos a 91. zsoltárral, amely jól rekonstruálható a töredékes szövegben; a 3. éneknek az eleje olvasható; az erősen töredékes szövegben a további folytatás pontosan nem rekonstruálható. Az 1–3. énekről annyit lehet tudni, hogy ezek a kompozíciók démoni támadások elhárításait írják le, és hogy szerkezetük egymás közt hasonló, ugyanakkor ez a szerkezet különbözik a 91. zsoltár felépítésétől.²⁴

A 3. ének (11Q11 5.4–6.3): Dávidnak tulajdonított, „ráolvasás (*lhš*) a csapással sújtottak, YHWH nevében” (11Q11 5.4). A műfaji megjelölés *lhš* („ráolvasás”) világosan utal arra, hogy mágikus énekről van szó, amelyet démoni erők ellen használtak. A címfelirat az alkalomra (*el ha-šimmurim*) utalhat, amelyen a szöveget recitálták.²⁵ Az előbbi megnevezés a *pészah* ünnepének virrasztással töltött előestéjét jelenti (Ex 12:42). Az ünnep előestéjét a jelenlegi szokások szerint az ünneplők szintén virrasztással töltik, a vacsora és az utána elmondott *haggada* recitálása késő éjszakáig tart. Az újszövetségi szövegek híradásai szerint a tanítványok a vacsora és a zsoltár eléneklése után Jézussal együtt kimennek az Olajfák hegyére (Mt 26:36–46 és Lk 22:39–46).²⁶ Úgy tűnik, nincsenek egyedül, hiszen Jézus elfogásakor a szinoptikus evangéliumok szerint kívülállók is jelen vannak. A pészahi virrasztás tehát szokásban

19. Az álmok az ókori kultúrák világképe szerint mindig isteni üzenetet tartalmaznak, istenek küldik őket; éppen ezért jósló erejűek. Az álmoknak ezt a háttérét kell feltételeznünk akkor is, ha maga az álomleírás nem beszél erről. Gilgames álmai a nevé viselő eposzban jósló erejűek, leírásukat követi a megfejtés, majd a beteljesedés leírása. Az ókori keleti álmokról mindmáig használatos, összefoglaló klasszikus mű: Oppenheim 1956. Az álommegnevezések terminológiáját l. Butler 1998, 31–40.

20. Az elbeszélésben szereplő alak neve az utolsó újbabilóni uralkodó, Nabúnaid (Kr. e. 555–539) fiának nevével lehet kapcsolatos, aki apja uralkodásának utolsó szakaszában kormányzóí feladatokat látott el.

21. A Wadi Qumran közelében levő telepen élő qumráni közösség könyvtárának szövegeit 1947-ben találták meg, és az azt követő években tárták fel a telep szomszédságában levő barlangokban. A szövegek többsége a Kr. e. II. és a Kr. u. I. sz. közötti időszakból származik. A szövegekről és a közösségről összefoglaló mű: Brooke–Callaway–Davies 2003.

22. Kiadása: Puech 2000.

23. A szombatokra írt kompozíciók valószínűleg a Szombati égőáldozat dalaival (Širot ‘Olat ha-Šabbat, 4QŠirot) azonosíthatók. A tíz töredék közül nyolc (4Q400–407) a 4. sz. barlangból, egy a 11. sz. barlangból (11Q17), egy pedig Maszadából (Mas1k) származik. Kiadásuk: Newsom 1998, 172–401.

24. A szövegek szerkezetéről ld. Fröhlich 2011.

25. A töredékes szöveg több olvasatot tesz lehetővé. A szöveget a DJD sorozatában kiadó Émile Puech a következőképpen rekonstruálta a szöveget: ([*qr' bk*] 't 'l hšm[ym šr] ybw' 'lyk bly['l] (11Q11 5.5). A fordítás ennek alapján: „Fohászokodj mindenkor az eg[ekhez, amikor] Bel[iál] rádtör”. A töredékes szavaknak azonban lehetséges más kiegészítése is: ([*qr' bk*] 't 'l hšm[rym šr] ybw' 'lyk bly[*lh*], ennek fordítása: „Fohászokodj mindenkor a *sim[murim]* idején, amikor] rádtör, az éjsza[kán...]. A *šimmurim* éjszakája az egyiptomi kivonulás történetében (Ex 5–12) egy démoni támadás időpontját jelöli. A kivonulást megelőző éjszakán az Úr által küldött pusztító angyal (*ha-mašhit*) megöli az elsőszülötteket Egyiptomban, a „héberek” ajtófélfákon báránnyal megjelölt házaikat azonban elkerüli (Ex 11:1–12:29). A „*šimmurim* éjszakája” (*lyl šmrym*), „az éjszaka, amelyen az Úr virrasztott” (Ex 12:42) az ezen az éjszakán való virrasztásra és vigyázásra utal.

26. Általános vélemény, hogy az utolsó vacsora a pészah ünnep előestéjén közösen fogyasztott vacsora lehetett. Az események evangéliumi leírásaiból úgy tűnik, hogy ezt Jézus és tanítványai a hivatalos ünnepi időpontnál korábban ünnepelték, valószínűleg egy, a hivatalostól eltérő naptár szerint. Az eltérő naptár használata nem példa nélküli a korszakban, mivel a qumráni közösség ünnepi időszámítása is eltért a jeruzsálemi szentély által előírtól. Az énekeltszoltár szövege és tartalma nem ismert – sőt, még az sem, vajon a kompozíció részét képezte-e a ma Zsoltárok címen ismert gyűjteménynek.

lehetett. Erre utalhat a 11Q11 bevezetője is, amely így szól: „Fohászokdj minden időben a (pészahi) virrasz[tás idején, amikor] rádtör, az éjsza[kán...]” (11Q11 v.5).

Az ezt követő ráolvasás egy találkozást ír le egy démonnal, amelyet a ráolvasást mondó hatástalanít. Ehhez legelső lépés a démon nevének megtudakolása: ki vagy te?²⁷ Ezt követi a démon leírása (az éberem töltendő éjszaka során látott rémálom vagy éberem látott *horasis* jelenés).²⁸ A démoni jelenségnek emberi (arc) és állati (szarvak) vonásai vannak. A látomást látó ezt tagadó formában írja le: „Arcod a semmi arca, szarvaid álom-szarvak” (*pnyk pny [š]ww wqnyk qny hl[w]m*, 11Q11 5:7).²⁹ Sajnos, a szöveg töredékes volta miatt nem tudunk az alakról teljes képet alkotni. Ami bizonyos: hasonló jelenéseket, „*phantasma*”-kat a fenti látomáson kívül a 11Q11-hez hasonlóan gyakorlati céllal használt amulettiszövegek is említenek.³⁰ A csapás démoni eredetű, és veszélyt jelent a látomást látóra. Mindenképpen rémület, bénító félelmet kelt; ugyanakkor nem ismeretes, mi volt vele kapcsolatban a pontos elképzelés, árthatott-e a démon fizikailag is az áldozatának. Valószínűleg nem ez volt az elképzelés, hanem a halálos veszélyt a démon keltette hirtelen félelem, pánik (amely akár hirtelen halált vagy hosszan tartó zavarodottságot is kiválthatott) jelentette, és ez azonos azzal az érzéssel, amelyet a 91. zsoltár „éjszakai rettegés” (*phd lylh*) néven említ.

A szarvas démon eredetének meghatározása nem könnyű, mivel a szíriai és mezopotámiai ikonográfia minden istenalakot szarvkoronával ábrázol – így például a jótékony, *kuszarikku*-nak nevezett védőistenségeket is.³¹ A gonosz démonok enciklopédiája, a hosszú írott és szóbeli hagyó-

mányon alapuló, a Kr. e. I. évezredben összeállított szöveg, az *Utukkū Lemnūtu* kanonikus sorozata a betegséget hozó démonok egész hadát említi (5:124–141).³² A Hét gonosz démon (*szebittu*) között találjuk (5:129) „rendőrfőnököt” (GAL5.LÁ, gallú), akit a szöveg „a nagy démon”, az „öklelő bika”, „a házakra felkúszó szellem” neveken is említi (5:127–128). A démon könyörtelen, „nem ismer irgalmat” (5:130); emésztő természetű, „felfalja a húst, vért fakasztva issza azt az erekből” (5:134). Nem hall, nem ismer szégyent, és soha nem alszik; könyörtelen pusztító szándéka első sorban a háziállatok és a ház lakói, a család tagjai ellen irányul (6:83–86).

Visszatérve a qumráni szövegre, az itt megjelenített támadó démonnal asszociált elem a sötétség (*hwšk*), amelyet az ókori keleti irodalomban általában az alvilággal, a por és sötétség honával kapcsolatban emlegetnek.³³ Különös eleme a szövegnek, hogy szó esik a démon vegyes, földi és égi eredetéről is: „[...] emberektől és a Szentek magjából [származol]” ([... *m]’dm wmrz’ hqd[wšy]m*, 11Q11 5.6). Ez a kifejezés a qumráni arámi szövegű Henok-irodalom hagyományára utal, amely a démonokat tisztátalan eredetű, földi nőktől és rebellis (kijelölt helyeiket elhagyó) égi lényektől származó, az emberekre mindenképpől ártalmas lényeknek tartja.³⁴ Ezt a hagyományt több más qumráni szöveg ismeri.³⁵

DÉMONI VESZÉLY ÉS PÉSZAH Az Exodus elbeszélése szerint az egyiptomi kivonulás és a pészah ünnepét megelőző tíz csapás közül az utolsó, legsúlyosabb az elsőszülöttek halála, amikor YHWH „átmegy” (*psħ*) az országon, hogy lesújtson az egyiptomiakra. Ahol látható az ajtófélfára bárányvérrel festett jel, abba a házba nem engedi belépni és lesújtani a pusztítót (*ha-mašħit*) (Ex 12:23). A pusztító

27. Az exorcizmusok első fázisa a démon nevének megtudakolása, és a hatalom megszerzése a démon fölött a név ismerete által. Az újszövetségi jelenetben Jézus egy eszelős megszállottból úzi ki a Legión nevű démont, l. Mk 5:9, 15; Lk 8:30. A démon neve „légio, sereg” a megszálló démonok sokaságára utal, és arra az általános elképzelésre, hogy a démonok – az angyalokhoz hasonlóan – katonai rendben működnek (pl. Mt 26:53).

28. Jézus többször figyelmezteti tanítványait, akik virrasztás közben elalszanak (Mt 26:36–46; Mk 14:26–42; Lk 22:39–46).

29. Nem emberi, transzcendens lények – amennyiben külsejükről leírás is olvasható – emberi alakban jelennek meg a bibliai irodalomban. A három (illetve két) angyal Gen 18–19 elbeszéléseiben vándorokként jelenik meg Ábrahám előtt; Tóbit könyvében az angyal Tóbit nemzetségéhez tartozó, útikalauznak ajánlkozó férfiként szerepel (Tob 5:4–17). A földre érkező égi lények (és égbe utazó földi lények) alakjairól l. Sulzbach 2010. Sámuel halotti szelleme azonos a próféta halála előtti földi alakjával – hasonlóan a mezopotámiai szövegek *etemmu*-nak nevezett halotti szellemeivel (1Sám 28:11–14). A görög források a gonosz *daimón*-okat látható, de nem anyagi természetű szellemekként (*eidóla*, *psziukhai*) és jelenésekként (*phaszmata*, *phantasmata*) írják le.

30. Az egyik varázstálon a démon leírása a következő: „...ez a Gyótró (*mbklt*) alakja, amely álomban jelenik meg, és különböző formákat ölt”, vö. Naveh-Shaked 1985, B 1:1–2, 11; 12a:XI; 12b:1, Plate 28 (Bowl 12:a). A szövegben nőnemű formában említett Gyótró erotikus álmokat keltő női démon lehet (ezt támasztja alá a tál közepén látható, meztelen női felsőtesttel ábrázolt figura – feltehetően a démon – ábrázolása).

31. A jótékony démonokról l. Wiggemann 1992.

32. Az ékírásos szövegek kiadását, átírását és fordítását l. Geller 2007.

33. A sötétség metaforája különös jelentéssel bírt az esszénus gondolkodásban. Terminológiájukban a sötétséget a bűnrel és tisztátalansággal társították, és az „igaz”-ra támadó ellenséggel azonosították. Az eszkatologikus háborút leíró Háborús szabályzat (1QMilhamah) ezekben a terminusokban írja le a „jó” és „rossz” eszkatologikus küzdelmét. Magyar fordítása: Fröhlich 2000, 166–184.

34. A qumráni barlangok szövegei között megtalálták az ún. etióp Henok-könyv vagy Henok első könyve (1Henok) szövegének eredeti, arámi nyelvű töredékeit (a 37–71. fejezetek kivételével), továbbá más, a gyűjtemény témájával kapcsolatos töredékeket, egy arámi nyelven írt Henok-irodalom darabjait. Az arámi Henok-hagyomány központi témája a Virrasztók története (1Hen 6–11, v.ö. Gen 6:1–4). Az égi lényekként azonosítható Virrasztóknak megtetszik a földi nők szépsége, ezért helyüket elhagyva leszállnak, és földi nőkkel gyermekeket nemzenek. A kapcsolatokból születő óriások azonban mindent elpusztítva kozmikus zavart és romlást okoznak a földön, ezért az emberekkel együtt elpusztulnak a vízözön bekövetkező büntetésében. A Henok-hagyomány szerint azonban szellemeik, apai örökségük gonosz démonokként fennmaradtak a világban, l. 1Hen 15:8. Az arámi szövegek összefoglaló kiadása: Milik 1976. Az etióp Henok-könyv magyar fordítását l. Dobos 2009. A Virrasztók hagyományáról és ennek szerepléről a qumráni démonológiában l. Fröhlich 2010.

35. Cf. Jub 4:15, 5:1–19, 10:1–14; 4Q510 1, 5–8; 4Q511 10, 1–5.

természetéről a szöveg nem ad közelebbi felvilágosítást.³⁶ A pészahról szóló elbeszélés nem korábbi, mint P, azaz az Exodus papi forrása, amely a perzsa korból származhat – vagyis ismerős lehet a babiloni fogság és diaszpóra kultúrájával. Az Exodus elbeszélésében olvasható másik, valamivel későbbi forrás, a Jahve istennevet használó ún. J forrás a terminus reinterpretációjában cselekvéssé személyteleníti a „pusztító”-t (*mašhīt* > *lmšhīt*) (Ex 12:23).³⁷ A *mšhīt* a J forrásban mintegy YHWH hüposztasziszaként működik, a fogság utáni kor zsidó angyalának megfelelően.³⁸

A pészah ünnepe az Exodusban történeti emléknapp, az Egyiptomból történt kivonulásé. A perzsa–hellénisztikus kor folyamán szerkesztett Jubileumok könyve az ünnepet másként ítéli meg. A Jubileumok könyve végleges formáját a qumráni telep létrejötte, a közösség fizikai elkülönülése előtt nyerte el. A mű héber eredetjének legalább 15 példányát találták meg Qumránban. A kéziratok száma és a mű számos elemének felbukkanása a qumráni szövegekben mutatja a Jubileumok hatását az esszénus eszmevilágra. A Jubileumok a Genesis–Exodus narratív hagyományát mondja el újra, a Színai-hegyi törvényadásig, mint Mózesnek kinyilatkoztatott múltat. Ezzel számos célt teljesít (az események rendszeres kronológiája egy 364 napos ideális naptár szerint; a törvények betartásának bizonyítása a törvényadás előtti korban; az áldozatok pontos rendjének leírása – nem utolsósorban pedig, a Genesis-hagyományának „összefűzése” az arámi Henok-gyűjteményben megalapozott démonológiával). Az emberi történet számos pontján jelennek meg démonok, és intéznek támadást a szereplők ellen (Noé unokái, Ábrahám, Mózes). Működésük csúcspontja a *pészah* előestéje, amikor Masz téma (a démonok vezére) összes erői elszabadulnak – ők az okai az elsőszülöttek halálának. A Jubileumok könyve szerint a pészahot azért kell megünnepelni, minden évben, a maga idejében, hogy ezt a démoni csapást az ünneplő közösség elhárítsa az elkövetkező évben. A Jubileumok és 11Q11 szemléletét kontextusban szemlélve elmondhatjuk, hogy a qumráni szöveget erre az alkalomra írhatták, bajelhárító céllal a pészahi csapás ellen. A csapás maga bölcsőhalál, gyermekhalál, hirtelen halál lehet.

A qumráni szöveg bajelhárító formulájához hasonló szöveget tartalmaz néhány újabban felfedezett későbbi ráolvasás is,

a démonok eredetére való henoki utalás nélkül vagy annak kérdésessé tételével. Jelenleg három ilyen szöveg ismert: két Szászánida kori varázstál és egy töredékes mágikus szöveg a kairói genizából.³⁹ A tálakat bizonyosan nők részére írták, és feltételezhetően a genizaszöveg tulajdonosa is nő volt.⁴⁰ Az egyik varázstál (MS 2053/7) szövege utal az exodus utáni első pészahra (Num 9), majd így folytatja: „Kényszerítelek téged, aki fogva vagy, leigázva vagy! Arcod a Semmi (*šww*) arca, szarvaidd állatszarkak. Sújtsd le rád és végezzon veled Isten, mert meghalsz, ha közelítesz és hozzá érsz Makhdukh-hoz, Newandukh lányához.” A másik tál (MS 2053/236) a formula egy hosszú démonlista végén olvasható; a formula hasonlóképpen a démon halálát jelenti ki, ha az közelít, és megérinti a varázsszöveg tulajdonosát. (A tálon női démon ábrázolása is látható – természetesen ez vonatkozhat bármely más, a szövegben említett démonra is).⁴¹ A harmadik egy, a qumráninál egy évezreddel fiatalabb bajelhárító amulett genizában talált szövege.⁴² Az itt közölt démonlista, a többiek között rossz álmokat és hirtelen ijedséget okozó démonokat említ. A lezárás: „[...] és rád[tör,] akár nappal, akár éjjel, ezt mondd: Ki vagy te, ember magyárból-e, vagy négy lábúakéből? Arcod öregség(?) arca, szarvaidd(?) vízfolyások. Kijön [...] megérint [...]”

Az amulettekkel kapcsolatos elemek kissé világosabbá teszik a képet – amely még korántsem tiszta – de feltételezhető, hogy a szarvasdémonnal kapcsolatos látomás és az általa keltett félelem a hirtelen halálhoz, mindenekelőtt gyermekek és magzatok látszólag ok nélküli halálához kapcsolódhatnak. Ez a halálok azonos lehet azzal, amit a régi magyar népi imádság a következőképpen fogalmaz meg: villámlástól és mennydörgéstől; járványtól, döghaláltól és inségtől, háborútól, öldökléstől, valamint „a hirtelen és készületlen haláltól ments meg, Uram, minket”.

A Zsoltárok gyűjteményének félelmet, rettegést jelentő kifejezések áttekintése után ugyanazon fogalmat vizsgáltuk szélesebb, ószövetségi körben. A félelem, rettegés megjelenése rendszerint az éjszakához kapcsolódik, és valamitől való megrettenést jelent. A megrettenés okozója rendszerint álmokkép. Az álmokképek az ókori kelet hiedelmek szerint mindig isteni kinyilatkoztatást tartalmaznak; a negatív tartalmú álmok – a megrettenések okozói – pedig betegséget,

36. A Zsolt 78:49 „pusztító angyalok csapata”-ról beszél az eseménnyel kapcsolatban.

37. A szöveghagyomány magját Ex 12:21b–23 képezte, és erre épülhet Ex 12:1–14 elbeszélése.

38. TDOT 12:12.

39. Bohak 2012.

40. A egyik szöveg, MS 2053/7 Mahdukh, Nevandukh lánya számára készült, különböző démoni veszélyek elleni védelem céljából. A szöveg egy sorozat démonnevet tartalmaz. A formula a szöveg végén olvasható, a sátnra való utalást tartalmazó Zak 3:2-ből származó két idézet között.

41. A szöveget Namanuš, Čihrazad lánya számára írták, és egy női démon ábrázolását is tartalmazza. A bajelhárító írás számos démonnevet tartalmaz, közöttük *dēv*-ek, *saṭan* és *saṭanok*, *lilithek*, és „minden gonosz támadó, hím-, avagy nőnemű” (2. sor) kiűzését a „a páciens fejből, agyából, és szívéből”. A szöveget záró formula: „Kényszerítelek téged [varázsigé] által! Arcod alantás teremtmény arca, szarvaidd állatszarkak. [Varázsigé] ywhw yyy ywhw Meghalsz, ha megérinted, ha megközelíted, [Na]manuš-t, Čihrazad lányát, bármely nevén, amelyet visel, máttól fogva, örökre” (11–13. sorok).

42. Genizának nevezik a zsinagógák azon helyiségét vagy helyét, ahová a különböző okok (sérülés, kopás) miatt használatban nem levő szent könyveket helyezik. Mivel a szövegek tartalmazzák (vagy tartalmazhatják) az istennevet, megsemmisítésük tilos. A zsinagógai liturgiában használatos szövegek mellett szokás volt más, profán eredetű szövegeket is genizába helyezni. Leghíresebb az ó-kairói Ezra-zsinagóga genizája, amelyből a XIX. század végén több ezer szöveg került elő.

bukást, halált jövendőnek, amely csapások rendszerint démoni közvetítéssel következnek be (aminthogy a betegségeknek általában démoni eredetet tulajdonítottak). A qumráni 11Q11 jelzetű szövegben maga a megrettenés terminusa nem szerepel, ám a szöveg rémületet keltő éjszakai fenyegető látomás leírását tartalmazza. A szöveget naptári és kulturális kontextusba helyezve megállapítható, hogy ráolvasás a pészahi kivonulásról való megemlékezéshez kapcsolódik, és a bibliai elbeszélésben említett elsőszülöttek halálát okozó csapáshoz kapcsolódik. A ráolvasás szövege a csapást démoni jelenségnek tulajdonítja, amely halálos rettenetet okozva pusztítja el áldozatát. A későbbi, varázstálatokon és genizában őrzött feljegyzéseken talált szövegek tanúsítják, hogy a ráolvasó formula – a megrettenés és hirtelen halál elleni védekezés ellenszere – évszázadokon keresztül forgalomban volt.

IRODALOM

- ANET = Pritchard, J. B. (ed.), *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament. Third Edition with Supplement*, Princeton, NJ: Princeton University Press, 1969.
- Bohak, Gideon, „From Qumran to Cairo: The Lives and Times of a Jewish Exorcistic Formula (with an Appendix from Shaul Shaked),” *Micrologus' Library* 48, SISMELE, Edizioni del Galluzzo, 2012, 31–52.
- Brooke, G. J. – Callaway, P. R. – Davies, P. R., *Aholt-tengeri tekercsek világa*, Pécs: Pécsi Direkt Kft, 2003.
- Butler, Sally, *Mesopotamian Conceptions of Dreams and Rituals*, (Alter Orient und Altes Testament 258), Münster: UGARIT-Verlag, 1998.
- Caquot, André, Sur quelques démons de l'Ancien Testament (Reshep, Qeteb, Deber) *Semitica* 6 (1956) 53–68.
- Caquot, André, Le Psaume XCI, *Semitica* 6 (1956), 21–37.
- Dobos Károly Dániel, Henok első könyve. In: Fröhlich Ida, Dobos Károly Dániel, *Henok könyvei* (Ószövetségi Apokrifek 1), Piliscsaba: PPKE BTJ, 2009, 15–188.
- Fröhlich Ida, *A qumráni szövegek magyarul* (Studia Orientalia 1), Budapest: PPKE BTK, Szt. István Társulat, 2000.
- Fröhlich, Ida, Theology and Demonology in Qumran Texts, *Henoch* 32 (2010) 101–129.
- Fröhlich, Ida, Incantations in the Dead Sea Scrolls. In: Tatyana A. Mikhailova, Jonathan Roper, Andrey L. Toporkov (eds.): *Oral Charms in Structural and Comparative Light. Proceedings of the Conference of the International Society for Folk Narrative Research (ISFNR) Committee on Charms, Charmers and Charming*, Moscow: PROBEL-2000, 2011, 22–27.
- Geller, Markham J., *Evil demons. Canonical Utukkū Lemnūtu Incantations* (State Archives of Assyria Cuneiform Texts Volume V), Helsinki: University of Helsinki, 2007.
- Lambert, Wilfred G., *Gilgamesh in Religious, Historical and Omen Texts and the Historicity of Gilgamesh*. In: P. Garelli (ed.): *Gilgamesh et sa légende: Études recueillies par Paul Garelli à l'occasion de la VIIe Rencontre Assyriologique Internationale, Paris 1958* (Cahiers du Groupe François-Thureau-Dangin 1), Paris: Imprimerie Nationale: Klincksieck, 1960, 39–41.
- Milik, József T., *The Books of Enoch: Aramaic Fragments of Qumrân Cave 4*, London: Oxford University Press, Clarendon Press, 1976.
- Naveh, Joseph – Shaked, Shaul, *Amulets and Magic Bowls: Aramaic Incantations of Late Antiquity*, Jerusalem, Leiden: The Hebrew University, Magnes Press, Brill, 1985.
- Newsom, Carol A., *Poetical and Liturgical Texts. Part 1* (Discoveries in the Judaean Desert XI), Oxford: Clarendon Press, 1998.
- Oppenheim, Leo A., *The Interpretation of Dreams in the Ancient Near East: With a Translation of an Assyrian Dream-Book*, (Transactions of the American philosophical society: New series, 46/3), Philadelphia: The American Philosophical Society, 1956.
- Puech, Émile, Les Psaumes davidiques du rituel d'exorcisme (11Q11). In: Daniel K. Falk (ed.): *Sapiential, Liturgical and Poetical Texts from Qumran*, Leiden: Brill, 2000, 160–181.
- Rákos Sándor – Komoróczy Géza, *Gilgames. Agyagtáblák üzenete*, Budapest: Európa Kiadó, 1966 és későbbi kiadások.
- Riede, Peter, *Im Netz des Jägers: Studien zur Feindmetaphorik der Individualpsalmen*, Neukirchen: Neukirchener Verlag, 2000.
- Scurlock, JoAnn, *Magico-medical means of treating ghost-induced illnesses in ancient Mesopotamia* (Ancient Magic and Divination, 3), Leiden: Brill, 2006.
- Sulzbach, Carla, When going on a heavenly journey, travel light and dress appropriately, *Journal for the Study of the Pseudepigrapha* 19.3 (2010), 163–193.
- TDOT = G. J. Botterweck, H. Ringgren, H.-J. Fabry (eds.): *Theological Dictionary of the Old Testament*, Grand Rapids: Eerdmans, 1973–.
- Van der Toorn, Karel, *Sin and Sanction in Israel and Mesopotamia: A Comparative Study* (Studia Semitica Neerlandica, 22), Assen: Royal Van Gorcum, 1985.
- Világirodalmi Antológia = Szilágyi János György, Trencsényi-Waldapfel Imre (szerk.): *Világirodalmi antológia: egyetemi segédkönyv*. 1. köt., Ókor, Budapest: Tankönyvkiadó, 1952.
- Weiber, Egbert von, *Der babylonische Gott Nergal* (Alter Orient und Altes Testament - AOAT: Veröffentlichungen zur Kultur und Geschichte des Alten Orients und des Alten Testaments), Kevelaer: Verlag Butzon & Bercker; Neukirchen-Vluyn: Neukirchener Verlag, 1971.
- Wiggermann, F. A. M., *Mesopotamian Protective Spirits: The Ritual Texts* (Cuneiform Monographs 1), Groningen: Styx Publications, 1992.
- Zenger, Erich, in F.-L. Hossfeld, E. Zenger, K. Baltzer, L.M. Maloney, *Psalms 2: A Commentary on Psalms 51-100*. (Hermeneia: a critical and historical commentary on the Bible), Minneapolis, MN: Fortress Press, 2005.

Gradvohl Edina

Delphys, hystera, métra Hol lakik a magzat?

„A méh (*uterus, delphys, hystera, metra*) körte alakú, tömött simaizomszerv, amelynek nyaki része (*cervix [...] uteri*) mintegy 3 cm-re benyúlik a hüvelybe... A cervix állománya a *cervicalis matrix*” – írja Papp Zoltán A szüléset-nőgyógyászat tankönyvben (Papp 2002: 46). Az öt különböző latin és latinisított görög kifejezést egyaránt az anyaméh megnevezésére használják (Brencsán 1983). Az ókorban még ennél is több neve volt az anyaméhnek:

1. métra, μήτρα
2. hystera, ὑστέρα
3. delphys, δελφύς
4. gastér, γαστήρ
5. nédys, νηδύς
6. angos, ἄγγος
7. goné, γονή
8. uterus
10. matrix
11. vulva

1. MÉTRA

A görög világban leggyakrabban a *metra* kifejezést használták, több mint háromezer előfordulását ismerjük, noha használata még az orvosi irodalomban sem kizárólagos.¹ A Kr. u. II. században élt kiváló orvos, Galénos önálló tanulmányt szentelt az anyaméh szerkezetének, amely ezzel a mondattal kezdődik (*De uteri dissectione* I.):

„Ez a tanulmány az anyaméh (*metra*) elhelyezkedésével, méretével és alakjával foglalkozik.” A *metra* szó etimológiája nyilvánvalóan az *anya, métér* szóval áll összefüggésben (Nickel 1971).

2. HYSTERA

Ugyancsak gyakori a *hystera* kifejezés, amelyet közel kétezerszer használnak a görög irodalomban.² Aristotelés így ír az állatok történetéről szóló munkájában (510b): „A méhvel

rendelkező élőlényeknek méhe nem minden esetben ugyanolyan vagy hasonló egymáshoz... ezek közül *hysterának* és *delphysnek* hívják (ahonnan az ikrek neve [*adelphoi*] származik), *métrának* pedig a cervix uterit és a méhszájat...”

Mint látjuk, Aristotelés külön úton jár, hiszen nem az anyaméhet, hanem csak a cervix uterit, a méhnyakat tekinti *métrának* (Peck 1996:156). Hippokratés egyik hű követője, a kappadókiai Aretaios szerint (*Az akut betegségek tünetei és okai*, 2, 11): „Az anyaméh olyan, mint egy önálló lény, képes magától mozogni... Bizonyos szempontból olyan, mint egy élőlény egy másik élőlényen belül.”

Idősebb Plinius is az anyaméh helyéről való elvándorlásával magyarázza a hisztérikus fulladás betegségét, amelyet csak nők kaphatnak meg, mivel csak nekik van hysterájuk (*Naturalis historia* 7, 175): „a női nem különösen ki van téve ennek a betegségnek, mivel a méhe elmozdulhat a helyéről. Ha ezt a szervet vissza tudják juttatni a helyére, a légzés visszatér.”

A beteg tünetei attól függték, hogy az anyaméh hol akadt el vándorlása során. Az elmozdult, „önfejű” hysterát jó vagy rossz szagú anyagok füstölésével, belélegzésével lehetett eredeti helyére visszakergetni (Gradvohl 2003: 33–37). Bármilyen meglepő, a vándorló anyaméh elmélete az orvosi munkák egy részében a XVII. századig fel-felbukkan, noha olyan jeles szerzők utasították el már az ókorban, mint Sóranos vagy éppen Galénos (King 2004: 11). A *hystera* kifejezés eredetileg azt jelentette, hogy „a felső rész”. Etimológiai rokona a szanszkrit *úttaras* „felső”, *udáram* „has” és a latin *uterus* „anyaméh” szavaknak.

3. DELPHYS

Jóval ritkább az anyaméh *delphys* megnevezése. Aristotelés véleményét a *hystera* leírásánál már idéztük. A Kr. u. II. század jeles orvos szerzője, Sóranos hasonlóképpen fogalmazott

1. Árnalja a képet, hogy az *anya* szó tárgyesete szintén *metra*, ezért azokat a helyeket, amelyek nem a méhre vonatkoznak, ki kell zárni a találatok közül.
2. A találatok közül ki kell zárni a később jelentésű *hystera* szót.

(Gradvohl 2006a: 12): „Az anyaméhet – métra – hystérának is és delphysnek is nevezzük. Azért hívjuk métrának, mert mindennek az anyja, ami belőle születik, vagy mert anyává teszi azokat, akiknek méhük van, vagy mert egyesek szerint az anyaméh kiméri (*metron echei*) az idejét a menstruációnak és a szülésnek. Azért hívjuk hystérának, mert feladatait később (*hysteron*) végzi el, vagy mert a belek mögött helyezkedik el, ha nem is pontosan, de legalább nagyjából. *Delphysnek* pedig azért hívjuk, mert fivéreket és a nővéreket (*adelphoi*) hoz létre.”

Függetlenül attól, hogy az *adelphos*, „testvér” szó valóban visszavezethető-e a *delphysre*, nagyon valószínű, hogy utóbbi a *delphis* „delfin” kifejezéssel és talán a Delphoi településnévvel is rokonságban áll. Bizonytalan, hogy az egy felíraton szereplő *delphos* „disznó” idevonható-e (SIG 1039, 15), de az biztos, hogy a latin *porcellus*, „kismalac” volt az olasz *porcellana*, „kauri kagyló”, majd „porcelán” végső forrása. Elgondolkodtató, hogy az anyaméhben megfőzött kismalac ínyencfogásának neve *volva* vagy *vulva* volt, vagyis a *porcellus* és a *vulva* szokásos látványt nyújtott egy római lakomán, és talán az étel és a kagyló alakjának hasonlósága folytán használták mindkettőre ugyanazt a szót. A kagyló hasonlósága a porcelánhoz lehetett az utóbbi névadója.

4. GASTÉR

A szó leggyakoribb jelentése „has”, „pocak”, „anyaméh”. A legkorábbi előfordulása Homérosnál (*Ílias*, 6, 58) egyértelműen a méh funkciójára utal, mivel „az anya a hasában hordja” jelentése van. A laikusok számára nem volt egyértelmű, hogy a hason belül pontosan hol helyezkedett el a magzat, így a legegyszerűbb volt annyit mondani, hogy a hasában van. Az *en gastris echusa*, vagyis „hasában bírni” jelentése egyszerűen várandósnak lenni (Theognis, 305). Aristotelész használja e kifejezést, de az orvosi irodalomban ritkábban fordul elő, mivel az orvos szerzők tudták, hogy a magzat a hason belül az anyaméhben helyezkedik el. Hétköznapi használata azonban túlélte az ókort. Az *Etymologicum Magnum* például így ír (254): „*Delphys* és *delphinia*, az anyaméh (*métra*), a *gastér*.”

5. NÉDYS

A szó jelentése „üreg”, és bármilyen „testüreg”. Már Homérosnál megjelenik anyaméh értelemben (*Ílias*, 24, 496), de egyszerűen hasként is használja (*Ílias*, 13, 290), az *Odysseiában* pedig gyomorként (9, 296). Az orvosi irodalomban ritka, leginkább az anyaméh neveinek felsorolásakor fordul elő (Meletius, *De natura hominis*, 8, 12): „*Nédysnek* is nevezik, és *delphysnek* és *hystérának*. *Nédysnek*, mert élvezettel szeretkezik, vagy a felhalmozásból (*nenésthai*), minthogy felhalmoz és megtelik keménységgel.”

6. ANGOS

Kifejezetten ritka az „edény” jelentésű szó anyaméhre való alkalmazása, mégis találkozunk vele. Hippokratés az *Epidémiák* 6. könyvében így ír (Hippokratés 1994: 259): „Ha a mellbimbó és a bimbóudvar sápadt, az anyaméh (*angos*) beteg.”

Galénos kommentárt írt ehhez a helyhez, és megállapította, hogy Hippokratésnak nem szokása *angosnak* nevezni a *hystérát*, de ebben az esetben nyilvánvalóan erről lehet szó, mivel a mellbimbó és az anyaméh (*métra*) állapotának összefüggésére az orvosi irodalomban már többször felhívták a figyelmet. Megjegyzendő, hogy az anyaméhben segíteni szándékozó mágikus, ún. uterusgemmákon is lefelé fordított szájú edényhez hasonló módon ábrázolják az anyaméhet (Gradvohl 2006b: 57–59).

7. GONÉ

A Kr. u. II. század kezdetén élt és alkotott Ephesosi Rufus felsorolásában Hippokratésnak tulajdonítja a *goné* kifejezés anyaméhként való említését (Rufus 1879: 193): „Az asszony szaporító szerve az anyaméh (*métra*) és *hystera*: Hippokratés *delphysnek* és *gonénak* is hívja.”

A hippokratési corpusban mindössze két helyen találkozunk ezzel a kifejezéssel, először a belső szervek megbetegedését tárgyaló fejezetben (*De articulis* 45): „Itt helyezkedik el a húgyhólyag és a *gonai*, valamint a végbél kitérő része.” Az anyaméh értelmezését, amelyet Rufus egyértelműnek mond, gyengíti, hogy a szó többes számban szerepel, márpedig egy nőnek csak egy méhe van. Egyes számban szerepel azonban egy másik műben, ahol szintén a húgyhólyag és a végbél közé helyezik el a méhet (*Vectarius* 1, 17): „Ugyanitt helyezkedik el a húgyhólyag, az anyaméh (*goné*) és a végbél benyúló része.”

Ezen kívül csak Galénosnál jelenik meg egy helyen a *goné* ilyen értelemben. Általános szaporítószerként gyakrabban használják, minthogy a *gignomai*, keletkezik, születik szóból származik.

8. UTERUS

Az egyik leggyakoribb anyaméh jelentésű latin szó, az *uterus*. Plautus komédiáitól idősebb Plinius természettudományi munkájáig, a *Naturalis historiáig* számos helyen megjelenik. Meglepő azonban, hogy mind az orvostudományi munkát írt Celsus, mind pedig a történetíró Tacitus méhmagzat értelemben is használja (*Annales* 1, 59): „*Arminium super insitam violentiam raptam uxorem, subiectus servitio uxoris uterus vaecordem agebant, volitabatque per Cheruscos, arma in Segestem, arma in Caesarem poscens.*” „*Arminiust erőszakos természetén kívül majdnem megőriztette feleségének elhurcolása, felesége magzatának szolgágra vetése, s száguldozott a cheruscusok földjén, fegyvert követelt Segestes, fegyvert Caesar ellen.*” A latin *uterus* kifejezés etimológiai rokona a szanszkrit *úttaras* „felső”, *udáram* „has” és a görög *hystera* „anyaméh” szavaknak.

9. MATRIX

A szó nagyon ritka a latin irodalomban, az orvosi szövegekben a késő antikvitásban jelenik meg (Philumenus, *De medicina* 2, 134): „Ezekből egyet három drachmányi mirtusz főzetével megitatni orrfolyás és aranyér és mindenfajta folyás esetén, és náthára és az anyaméh (*matrix*) (hiszterikus) fulladására.”

10. VULVA

A latin nyelvű orvosi irodalom egyik leggyakoribb kifejezése az anyaméhre. Eredeti jelentése „csomagolás”, „borítás”, „kültakaró”, „burkolat”. Innen származik a magzat „burka”, vagyis az anyaméh jelentése. Ilyen értelemben használja Celsus, az egyik legismertebb orvostudományi munka nem orvos szerzője (*De medicina* 2, 7, 11): „Ha a nő lágyékában minden látható ok nélkül kis láz lép fel, fekély van az anyaméhben (*vulva*).”

Különös módon a mágiába is utat talált a kifejezés. Egy átoktáblán szereplő rövidítés, a QPVVLLVA feloldása *quem peperit vulva*, vagyis „akit az anyaméh szült” (Jordan 1976). Egy római átoktáblára pedig nemcsak azt írták, hogy *Sura maledicta vulvából*, vagyis átkozott anyaméhből született, hanem le is rajzolták Surát méhmagzatként az anyaméhben (Gradwohl 2009: 60–62).

Az anyaméh elnevezésére a görög–római ókorban zavarba ejtően sok kifejezést használtak, és ez bizonyos mértékig a mai magyar orvosi nyelvre is hatást gyakorol, ez magyarázza, miért szerepel például a szüléset-nőgyógyászat tankönyvben nem kevesebb mint öt latin és latinósított görög elnevezés.

IRODALOM

- Brencsán János: *Új orvosi szótár. Orvosi kifejezések magyarázata*. Budapest, 1983.
- Leven, Karl-Heinz: *Antike Medizin*. München, 2005.
- Gradwohl Edina: „A vándorló anyaméh”. *Ókor* 2: 2–3, 33–37, 2003.
- Gradwohl Edina: *Sóranos*. Budapest, 2006a.
- Gradwohl Edina: “Matrix – on the Tipology of Ancient Votive Uterus-Representation”. In: Németh György – Forisek Péter (eds.): *Epigraphica III. HPS 13*, Debrecen, 2006b, 53–66.
- Gradwohl Edina: „Az önféjű anyaméh”. *Ókor* 8: 3–4, 60–62, 2009.
- Hippocrates: *Volume VII.*, Cambridge MA, London, 1994.
- Jordan, David: “CIL VIII 19525(B).2 QPVVLLVA = q(uem) p(eperit) vulva”. *Philologus* 120: 127–132, 1976.
- King, Helen: *The disease of virgins*. London, 2004.
- Nickel, Diethard: *Galen über die Anatomie der Gebärmutter*. Berlin, 1971.
- Papp Zoltán (szerk.): *A szüléset-nőgyógyászat tankönyve*. Budapest, 2002.
- Peck, A. L.: *Aristotle History of Animals I–III*. Cambridge MA, London, 1993.
- Rufus Med.: *De corporis humani appellationibus*. In: Daremberg, C., Ruelle, C. É. (eds.): “*Oeuvres de Rufus d’Éphèse*”. Párizs, 1879.
- SIG: *Sylloge Inscriptionum Graecarum*. Lipsce, 1915–1920.

Gyermeket szülő ülő asszony, a termékenység istennője (Kr. e. 6500–5700). Çatal Hüyükben találták

Németh György

Frenetikus – Mivel gondolkozunk, mivel érzünk?

A *frenetikus* szó magyarázataként a Magyar értelmező kéziszótárban a következő meghatározást találjuk (Pusztai 2003: 421): „mn *sajtó* Óriási lelkesedést keltő «siker». Ezt kifejező. ~ *taps*. [nk: lat.«gör.].” Hasonló jelentést (rendkívül zaklatott, kétségbeesett, erőszakos), de részletesebb eredetmagyarázatot találunk az angol szótárakban, igaz, a rövidített *frantic* alak mellett (pl. J. Metcalf 2003: 320). A görögből a latinba, majd az ófrancián keresztül az angolba jutott kifejezés latin formája, legalábbis az angol szótárak szerint, *phreneticus*, görög formája *phrenétikos*.

Ha a magyar orvosi nyelvben a frenetikussal etimológiai kapcsolatban álló szóbokrot vizsgáljuk, láthatjuk, hogy a fentieknél sokkal sokrétűbb, összetettebb jelentéstartományba illeszkednek ezek a kifejezések (Brencsán 1983: 172; 395; Donáth 1974: 248):

- **frén, phren** – rekeszizom, ész, értelem
- **frenikus, phrenicus** – rekeszizomhoz tartozó
- **oligofrén, oligophren** – gyengeelméjű
- **phrenalgia** – rekeszizom-fájdalom
- **phrenicotomia** – nervus phrenicus átmetszése
- **phrenicotripsia** – nervus phrenicus szétzúzása
- **phrenitis** – diaphragmitis
- **phrenologia** – elavult elmélet a koponya formája és az észbeli, ill. erkölcsi képességek összefüggéséről
- **phrenoplegia** – rekeszizom-bénulás
- **phrenoptosis** – rekeszizom-süllyedés
- **phrenospasmus** – rekeszizomgörcs

Első ránézésre is jól látszik, hogy a köznyelvi jelentéstől mindegyik orvosi jelentés eltér, és az is, hogy három csoportra oszthatók az orvosi jelentések:

- **rekeszizom**
- **rekeszizom idege** (nervus phrenicus)
- **ész, értelem**

Joggal vehető fel a kérdés, hogy ha mindegyik *frén-* vagy *phren-* kezdetű magyar szó ugyanarra a görög/latin kifejezésre vezethető vissza, mi magyarázza ezt a sok eltérő jelentést. A válasz egyszerű: már az ógörögben is eltérő testrészekre, fogalmakra használták a *phrén* szóbokrot. Vegyük sorra, hogy pontosan milyen testrészekre és fogalmakra.

Minthogy a modern európai nyelvekbe a latin közvetítésével került be a szócsalád, elsőként vizsgáljuk meg a *freneticus* használatát a latin nyelvben. Az ókori szerzőknél meglepő módon mindössze háromszor találkozunk vele, mind a háromszor „örjögő” értelemben. A legkorábbi használó Seneca, aki így fogalmaz 15. levelében: „*Sine hoc aeger est animus; corpus quoque, etiam si magnas habet vires, non aliter quam furiosi aut frenetici validum est.*” (A test is, akármilyen hatalmas izomereje is van, éppolyan egészséges, mint a dühöngők vagy az örjögők teste.)¹

Ezen kívül a II. századi Philumenus Medicus *De medicina* című munkájának VI. századi latin fordításában találkozunk két alkalommal a *freneticae*, illetve *frenetici* alakkal. A *phrenétikos* a görög orvosi irodalomban mindössze kétszer található meg, mindkét alkalommal a II. századi Marcellinus *De pulsibus* című munkájában, egyértelműen „agyvelőgyulladásban szenvedő” jelentéssel (Schöne 1907: 464): „Az agyvelőgyulladásban szenvedő (*phrenétiku*) pulzusa gyors és szapora és szabálytalan, aztán pedig gyakran gyenge, de előfordul, hogy igen erős.” Ez a ritka előfordulás valószínűleg némi magyarázatra szorul. Ha a forrásokat megnézzük, nyilvánvalóvá válik, hogy nem a *phrenétikos*, hanem a *phrenitikos* volt a szótári alak, amely a *phrenitis*, agyvelőgyulladás szóból vezethető le. Ez nem kétszer, hanem jelen ismereteink szeit 357 esetben adatolt az ókori görög irodalomban. A *phrenitis* töve a *phrén* szóra vezethető vissza, ezért indokolt áttekinteni, milyen jelentésekkel rendelkezett ez a kifejezés (Darcus 1977).

1. Az idézeteket, amennyiben nem jelzem a fordítót, saját fordításban közlöm.

A görög, és egyben az európai irodalom legelső műveiben, az *Íliasban* és az *Odyseiában* a *phrén* egyértelműen rekeszizomként szerepel (Hom. *Od.* 9, 301): „Mellébe szűrni, ahol a rekeszizom (*phrenes*) a májat körülveszi.”

A II. századi Galénos a diaphragmával együtt, mint a rekeszizom megnevezését említi (*De anatomicis administrationibus libri* 9, 2, 553): „Nyilvánvalóan mindegy, hogy *phrént* vagy *diaphragmát* mondunk.” Ugyanezt a jelentést találjuk meg a IV. századi Oreibasios (Oribasius) művében (Räder 1929: 24, 20, 2). A szerző Julianus Apostata és később Valens császár orvosa volt.

A *phrenitis* Hippokratésnál jelenik meg, mint a *phrén*, vagyis a rekeszizom betegsége (*Morb.* 3, 9). Akkor jelentkezik, ha túl sok epe keveredik a vérbe. Ugyanakkor ez a betegség a szerző szerint mentális tünetekkel is járhat, vagyis a leírás alapján megfelel a mai meningitisnek vagy enkephalitisnak. Hippokratés három pszichés betegséget különböztet meg egymástól, de ezek közül csak az első a *phrén* betegsége:

- *Phrenitis*
- *Mania*
- *Melancholia*

Mint látjuk, a Kr. e. V. századi elképzelés szerint a rekeszizom gyulladása okozhat mentális betegséget, vagyis összefüggésbe hozták a *phrént* a mentális állapottal, de a kezdetektől fogva megfigyelhetünk egy harmadik jelentéscsoportot is, a *phrént*, mint az érzelmi életünk központját, amelyet nyelvünkben a szívnek tulajdonítunk. Homéros az *Íliasban* többször is így ír (3, 442; 14, 294): „Erős beborította a szívem (*phrenas*)”; „Zeus szívét (*phrenas*) az erős szerelem beborította.” A szív és a rekeszizom igen közel helyezkedik el egymáshoz, így az egyik fizikai reakcióját össze lehetett keverni a másikéval, és ezt gyakran meg is tették. Minthogy pedig a gyomor is közel fekszik a rekeszizomhoz, nem csoda, hogy az antikvitás irodalmában a rekeszizom és a szíven kívül a gyomor is megjelenhet, mint érzelmi életünk központja. Horatius ódája például egyértelműen ezt az elképzelést tükrözi (1, 16, 16):

*fertur Prometheus addere principi
limo coactus particulam undique
desectam et insani leonis
vim stomacho adposuisse nostro.*

„Mondják, Prometheus, emberi lényeket
Gyúrván agyagból, állati részeket
Kevert belé, s örült orszlán-
Indulat így elegyült *szívünkbe*” (Bede 1989, 29).

A Kr. e. IV. századi karyostosi Dioklés elmélete érdekes összefüggést mutat a szív és az agy, azon belül is a *phrenitis* kialakulása között. A *phrenitis* betegségét szívduaganat okozza, amely elvágja az agy (*enkephalos*) normális vérellátását és melegségét, amelyek segítségével az agy képes érzékelni

és gondolkodni. Az agynak Dioklés szerint két féltékéje van, az egyik a gondolkodásért, a másik az érzékelésért felelős. A jobb oldali az érzékelésért, a bal oldali a gondolkodásért felelős. Vagyis a *phrenitis* mindkét féltéke működését károsan befolyásolja (Eijk 2000: 145). Aristotelés és Praxagoras azonban alapvetően a szívet (*kardia*) tekintette a gondolkodás központjának (Arist. *De partibus animalium* 2, 1, 657a). Különös módon ezt az elképzelést is Homéros fogalmazta meg először (Harris 2002), igaz, ő nem a *kardia*, hanem az *étor* kifejezést használta a szívre (*Ílias* 5, 249–250):

„Rajta tehát, lovakon húzódjunk hátra, ne tombolj
így az elősorokon, kedves szíved (*étor*) el ne veszítsed”
(Devecseri 1974: 84).

Caelius Aurelianus a különféle mentális betegségek eredetét úgy különbözteti meg, hogy melyik szervünk (a gyomor vagy a fej/agy) okozza azokat:

„*differt autem, siquidem in ista (scl. melancholia) principaliter stomachus patiatur, in furiosis (scl. mania) vero caput*” (Drabkin, 1950: 562).
„Különbözik továbbá abban is, hogy *melancholia* esetében főként a gyomor betegszik meg, míg az örülteknél (ti. *mania* esetén) valójában a fej.”

A Kr. e. IV. században azonban Platón már egyértelműen amellett teszi le voksát, hogy az érzékelés és a gondolkodás központja az agy, de mint láttuk, ez a vélemény hosszú ideig még az orvosi irodalomban sem vált egyeduralgoddá (*Phaidón* 96b): „És vajon a vér-e az, amivel gondolkodunk, vagy a levegő, vagy a tűz, vagy ezek közül egyik sem, hanem az agyvelőtől (*enkephalos*) kapjuk az érzékeléseket, a hallást, és a látást, és a szaglást, s ezekből keletkezik az emlékezés és a vélekedés, az emlékezésből, és a vélekedésből pedig, amikor megállapodnak, ugyanígy keletkezik a tudomány” (Kerényi 1984: 1086).

Röviden összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a *frén-*, illetve *phren-* kezdetű szavak legkülönbözőbb jelentései is visszavezethetők az antik görög előzményekre, és mint ahogy azok is szabadon csapongtak a rekeszizomtól a mentális és érzelmi központig, ezt a sokszínűségüket átszármasztatták a latin és a magyar orvosi nyelvre. Csakhogy éppen azért, mert bizonytalanok voltak az érzékelés és gondolkodás, valamint az érzélem központja tekintetében, ugyanilyen jelentésben használták még a gyomor, a szív és az agy kifejezést is. Azok valamennyi jelentésárnyalatának feltárása azonban, bármilyen frenetikus lenne is, szétfeszítené e tanulmány kereteit.

IRODALOM

- Bede Anna: *Horatius összes művei*. Budapest, 1989.
- Brencsán János: *Új orvosi szótár. Orvosi kifejezések magyarzata*. Budapest, 1983.
- Shirley M. Darcus: “Noos precedes *Phren* in Greek Lyric Poetry”. *L'Antiquité Classique* 46, 1977: 41–51.

Devecseri Gábor: *Homérosz Íliász, Odüsszeia, Homéroszi költemények*. Budapest, 1974.

Donáth Tibor: *Anatómiai nevek. Anatómiai, szövet- és fejlődéstani terminológia*. Budapest, 1974.

I. E. Drabkin: *Caelius Aurelianus On Acute Diseases and On Chronic Diseases*. Chicago, 1950.

Philip J. Eijk: *Diocles of Carystus: A Collection of the Fragments*. Leiden, 2000. 145.

William V. Harris: *Restraining Rage. The Ideology of Anger Control in Classical Antiquity*. Cambridge, MA, 2002.

Kerényi Grácia: *Platón Phaidón, Platón összes művei I*. Budapest, 1984.

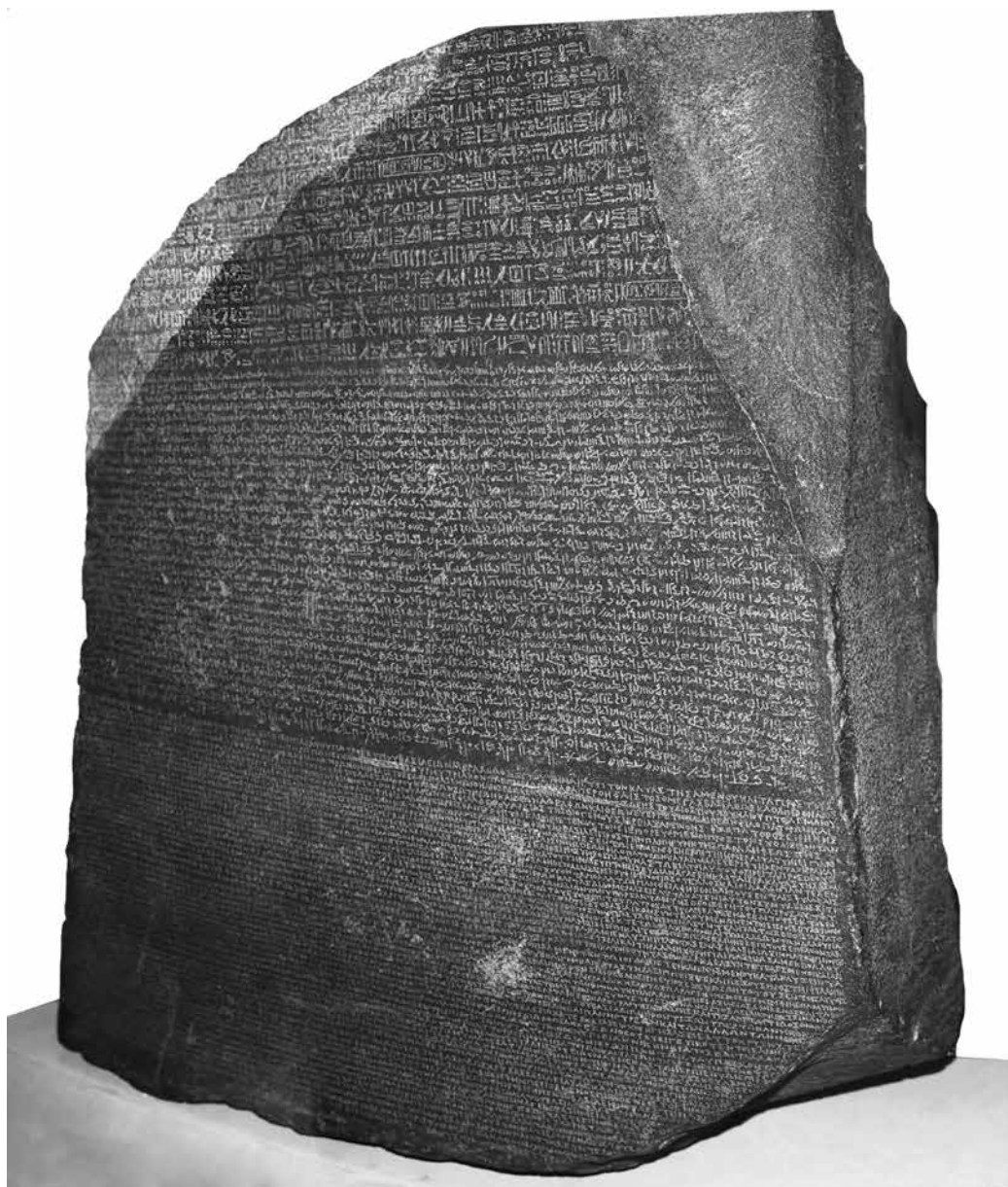
J. Metcalf (ed.): *Illustrated Oxford Ditionary*. Oxford, 2003.

Pusztai Ferenc (szerk.): *Magyar értelmező kéziszótár*. Budapest, 2003.

J. Räder: *Oribasius, Collectionum Medicarum Reliquiae*. (Corpus Medicorum Graecorum VI.1.1-2). Lipcse–Berlin 1928–9.

H. Schöne: „Marcellinos’ Pulslehre. Ein griechisches Anekdoten”. *Festschrift zur 49. Versammlung deutscher Philologen und Schulmänner*. Basel, 1907: 448–472.

William G. Thalmann: “Aeschylus’s Physiology of the Emotions”. *The American Journal of Philology* 107, No. 4. 1986: 489–511.

A rosette-1 kő a British Museumban © Hans Hillewaert

Földi Attila

Farmakognózia az ősi Kínában gyógyszerkönyvi példák alapján

BEVEZETÉS A hagyományos kínai orvoslás (中醫, a továbbiakban: HKO) legelső írásos nyomai a Shang-kor (商朝)¹ nyúlnak vissza. Az ún. jóslócsontokon (jiagu, 甲骨) számos betegség, például szembetegségek, fogfájás, haspuffadás stb. esetében keresnek magyarázatot. Mivel a Shang-korban az orvoslás még nem volt elkülönült tudomány, ezeket a bajokat legtöbbször az ősök átkának tekintették, így az ajánlott gyógymódok is inkább engesztelő szertartások voltak.

A HKO legfontosabb alapművei eredeti formájukban többnyire elvesztek, ma ismert formájukban valószínűleg a Han-korban (漢朝)² állították össze őket. A ránk maradt, igen változatos technikákat felvonultató gyógyító-megelőző rendszer eredményesen ötvözi a mai Kína területén élő nemzeti kisebbségek (pl. tibeti, mongol) népi gyógyászatának és a különböző vallási rendszerek (pl. taoista, buddhista) gyógyászatának technikáit, amelyeket egy jellemzően kínai rendszerre gyúrtak össze. A HKO legfontosabb ágai: akupunktúra és moxaterápia 針灸, masszázis 推拿, qigong 氣功, speciális diéta 食療 és gyógyszerészet 中藥學, valamint ezek változatai és kiegészítő technikái.³

A HAGYOMÁNYOS KÍNAI GYÓGYSZERÉSZET LEGFONTOSABB FORRÁSMUNKÁI⁴

Shennong Bencaojing 《神農本草經》, azaz *Shennong gyógynövénykönyve* (i. e. II–I. század)

Leigong Paozhi lun 《雷公炮炙論》, *Lei apó elmékedései a gyógynövények elkészítéséről* (i. e. V. század)

Li Shizhen: *Bencao gangmu* 《本草綱目》, azaz *A gyógynövények részletes áttekintése* (1578)

A *Shennong Bencaojing* 《神農本草經》, azaz *Shennong gyógynövénykönyve* című mű a Hagyományos Kínai Orvoslás legrégebbi gyógyszerkönyve, amely máig mintaként szolgál a későbbi korok gyógyszerkönyvei számára. A hagyomány szerint a mű szerzője Shennong 神農, az Isteni Földműves, aki az i. e. III. évezredben élt, és a földművelésre tanította az embereket. A szöveg eredetije az idők során elveszett, a ma ismert változatot az azt idéző művek alapján rekonstruálták. A szöveg vizsgálata alapján a kutatók azt feltételezik, hogy a ma ismert szövegváltozat a Han-korban keletkezhetett.

A mű 365 drog⁵ leírását tartalmazza. A drogokat hat kategóriában és három szintre bontva dolgozták fel. A drogok 6 csoportja: jada és más kövek (玉石), gyógynövények (草), fák (木), emberi és állati eredetű szerek (人、獸、禽、蟲魚), gyümölcsök és zöldségek (果、菜), gabonafélék (米穀).⁶ Az első szintű 120 drog huzamos fogyasztásának sem lehet semmilyen kellemtlen következménye (vagy ahogy a kínai szöveg tartalmazza: nem okoz mérgezést). A második szintű 120 drog huzamos fogyasztás esetén enyhén mérgező, a harmadik szintű 125 drogot azonban csak rövid ideig szabad alkalmazni, mert mérgezőek.

1. A Shang-kor vagy Shang-Yin-dinasztia kora a hagyomány szerint i. e. 1765–1122 közt tartott.

2. A Han-kor vagy Han-dinasztia kora i. e. 206 – i. sz. 220 közt tartott.

3. A konferencián elhangzott előadásomban igyekeztem ezek mindegyikét röviden bemutatni, de az alábbiakban szigorúbban követem a tematikát, így a HKO ágainak ismertetésétől eltekintek.

4. Tekintettel arra, hogy a konferencia az ókori orvosi nyelvről szól, az alábbiakban olvasható gyógyszerkönyvi példák mind *Shennong gyógynövénykönyv*ből származnak, hiszen a kínai ókor a Shang-kortól a Han-kor végéig tartott.

5. Itt és a szöveg egyéb részében is a drog szót a gyógyszerészetben megszokott értelemben használom, jelentése: a gyógynövények, gombák stb. hatóanyagban gazdag része.

6. A gombákat nem különítették el, hiszen csak a XX. század óta alkotnak külön rendszertani kategóriát. Abba a csoportba kerültek, amelyhez hasonlítottak: a lingzhi (靈芝) 6 színváltozata (赤、黑、青、白、黃、紫芝) a gyógynövények közé, a fuling (茯苓) és a zhuling (豬苓) a fákhoz.

Leigong Paozhi lun 《雷公炮炙論》, azaz *Lei apó elmékedései a gyógynövények elkészítéséről* Kína első gyógyszerészeti szakkönyve, amely szerencsére ránk maradt. A mű szerzője Lei Xiao (雷斅). A mű talán legnagyobb értéke, hogy 3 kötetben 300 hagyományos kínai gyógyszer leírását tartalmazza, külön részletezve a drogok előkészítését és a gyógyszerkészítés menetét.

Bencao gangmu 《本草綱目》, azaz *A gyógynövények részletes áttekintése* című mű, a hagyományos kínai orvoslás mind a mai napig mérvadó, oktatott és talán legteljesebb gyógyszerészeti összegző műve. Szerzője, Li Shizhen 李時珍 (1518–1593), a Ming-kori Kína legnagyobb gyógynövény ismerője és akupunktúrás orvosa volt, de számos más tudományágban is jeleskedett.

A *Bencao gangmu* több mint 2 millió kínai írásjegyből áll. 53 kötetében közel 2000 gyógynövény, gomba, ásvány és egyéb természetes összetevő monografikus leírása, valamint több mint 11 000 hagyományos kínai recept és gyógykeverék található. A feldolgozott drogok közül 374-et a szerző említ először, a receptek közel 2/3-a ugyancsak a szerző sajátja.

Az 1–4 kötetben található a tartalomjegyzék, valamint a legelterjedtebb betegségek kezelésére szolgáló drogok említése. Az 5–53. kötet tartalmazza a monografikus leírásokat, Shennong *Bencaojing* című művét követve tartalmazza az ismert lelőhelyek említését, valamint a korábbi források tudásanyagának összesítését.

FORRÁSSZÖVEGEK ÉS MAGYARÁZATAIK⁷

赤芝

Chi Zhi – Vörös lingzhi⁸

味苦平。主胸中結，益心氣，補中，增慧智，不忘。久食，輕身不老，延年神仙。一名丹芝。

Íze keserű, [jellege] semleges.⁹ A mellkas középső területé[n kialakuló] csomósodásra hat, növeli a szív qi¹⁰-jét, serkenti

a középső [melegítőt], növeli a bölcsességet, [használója] nem felejt. [Ha valaki] régóta fogyasztja, teste könnyű[vé válik], nem öregszi, hosszú életű lesz, [mint] a halhatatlanok. Egyesek cinóber [színű] lingzhinek nevezik.

黑芝

Hei Zhi – Fekete lingzhi¹¹

味鹹平。主癰，利水道，益腎氣，通九竅，聰察。久食，輕身不老，延年神仙。一名玄芝。

Íze sós, [jellege] semleges. Jótékonyan hat vizelet-visszatartásra és a [szervezetben belüli] folyadékáramlásra, növeli a vese qi-jét, átjárhatóvá teszi a kilenc testnyílást,¹² [és javítja] a hallást. [Ha valaki] régóta fogyasztja, teste könnyű[vé válik], nem öregszi, hosszú életű lesz, [mint] a halhatatlanok. Egyesek sötét [színű] lingzhinek nevezik.

青芝

Qing Zhi – Kékeszöld lingzhi¹³

味酸平。主明目，補肝氣，安精魂，仁恕，久食，輕身不老延年神仙。一名龍芝。

Íze savanyú, [jellege] semleges. A fénylő szemre hat, támogatja a máj qi-jét, megnyugtatja a lelket,¹⁴ [elősegíti] a belső megbocsátást. [Ha valaki] régóta fogyasztja, teste könnyű[vé válik], nem öregszi, hosszú életű lesz, [mint] a halhatatlanok. Egyesek sárkány lingzhinek nevezik.

白芝

Bai Zhi – Fehér lingzhi¹⁵

味辛平。主效逆上氣，益肺氣，通利口鼻，強志意，勇悍，安魄。久食，輕身不老延年神仙。一名玉芝。

Íze csípős, [jellege] semleges. A köhögésre hat, szembeszáll a felfelé [áramló] levegővel, növeli a tüdő qi-jét, átjárhatóvá teszi az orrjáratot, megerősíti az elhatározást és a bátorságot, megnyugtatja a szellemet. [Ha valaki] régóta fogyasztja, teste könnyű[vé válik], nem öregszi, hosszú életű lesz, [mint] a halhatatlanok. Egyesek jáde lingzhinek nevezik.

7. Az alább bemutatott szövegek kínai eredetiből készült fordítása minden esetben saját munkám.

8. A lingzhi 6 színváltozata tulajdonképpen több külön gombafaj, amelyek rendszertani besorolásában máig nem sikerült teljes egyezsre jutni a kutatóknak. A *Ganoderma* nemzetség filogenetikai vizsgálatáig általánosan elfogadott nézet volt, hogy a vörös lingzhi a hazánkban is honos pecsétviaszgomba (*Ganoderma lucidum*), de Dai Yucheng és munkatársai kutatásai nyomán már biztosan tudjuk, hogy a pecsétviaszgomba (*Ganoderma lucidum*) egy európai faj, Kínában a makroszkopikus jegyek alapján hozzá nagyon hasonló *Ganoderma lingzhi* terem.

9. Négy jelleg öt íz (四氣五味): egy hagyományos kínai gyógyszer négyféle jelleggel bírhat, lehet hideg (寒), forró (熱), meleg (溫) vagy hűvös (涼), de van egy ötödik is, a semleges (平). Az öt íz a savanyú (酸), keserű (苦), édes (甘), csípős (辛), sós (鹹).

10. A qi (氣) mibenléte fogalmi gondolkodással igen nehezen megfogható, ezért nem is vállalkoznék a definiálására. Az egyszerűség kedvéért, főként a nyugati szerzők, igen gyakran hivatkoznak rá egyfajta univerzális, az élet minden részét átjáró energiaként és/vagy életerőként.

11. Lin Zh. B. (2008) szerint a magyar névvel nem rendelkező *Amauroderma rugosum*-ot vagy a vízfoltos likacsosgombát (*Polyporus melanopus*), míg Wu X.L. és Dai Y.Ch. (2005) szerint a *Ganoderma atrum* fajt jelölheti.

12. A kilenc testnyílás a két szem, a két orrnyílás, a két fül, a száj, a genitáliák (a húgycsővel együtt) és a végbélynyílás.

13. Lin Zh. B. (2008) szerint a hazánkban is honos lepkeaplót (*Trametes versicolor*) jelöli.

14. A shen (神), azaz az emberre jellemző lélek, szellem.

15. Lin Zh.B. (2008) szerint a fenyő-kérgestaplót (*Fomitopsis officinalis*) jelöli.

黃芝

Huang Zhi – Sárga lingzhi¹⁶

味甘平。主心腹五邪，益脾氣，安神，忠信和樂。久食，輕身不老延年神仙。一名金芝。

Íze édes, [jellege] semleges. A szív és a has öt ártó erejére hat, növeli a lép qi-jét, megnyugtatja a lelket, [használója] őszinte bizalmat, harmóniát és boldogságot [érez]. [Ha valaki] régóta fogyasztja, teste könnyű[vé válik], nem öregszik, hosszú életű lesz, [mint] a halhatatlanok. Egyesek arany lingzhinek nevezik.

紫芝

Ci Zhi – Bíbor lingzhi¹⁷

味甘溫。主耳聾，利關節，保神，益精氣，堅筋骨，好顏色。久服，輕身不老延年。一名木芝。生山谷（舊作六種，今並）。

Íze édes, [jellege] meleg. A füle és a hallásproblémákra hat, az ízületeket támogatja, a szellemet védi, az esszenciális qi-t növeli, megerősíti az izmokat és a csontokat, valamint jó színt ad. [Ha valaki] régóta fogyasztja, teste könnyű[vé válik], nem öregszik, hosszú életű lesz, [mint] a halhatatlanok. Egyesek fa [ill. fán élő] lingzhinek nevezik. (Régen 6 fajtáját különböztették meg, mint ma is.)

吳普曰：紫芝一名木芝。

Wu Pu¹⁸ [a *Wu Pu Gyógynövénykönyve* c. művében] azt mondta: „A bíbor lingzhit egyesek fa [ill. fán élő] lingzhinek nevezik.”

名醫曰：赤芝生霍山，黑芝生恆山，青芝生太山，白芝生華山，黃芝生嵩山，紫芝生高夏地上，色紫，形如桑（御覽），六芝皆無毒，六月八月採。

A *Híres orvosok egyéb feljegyzései*¹⁹ c. munka szerint: „A vörös lingzhi a Huo-hegyen²⁰ nő, a fekete lingzhi a Heng-hegyen nő, a kékeszöld lingzhi a Tai-hegyen nő, a fehér lingzhi a Hua-hegyen nő, a sárga lingzhi a Song-hegyen nő, a bíbor lingzhi Gaoxia földjein nő. Színe bíborszín, alakja, mint az eperfaé ([*Taiping*] *Yulan*).²¹ A hat lingzhi mind mentes a mérgektől, a hatodiktól a nyolcadik holdhónapban gyűjthetők.”

案說文云：芝，神草也；爾雅云：茵芝；郭璞云：芝一歲三華，瑞草；禮內則云：芝栴；盧植注云：芝，木芝也；楚詞云：採三秀于山間；王逸云：三秀謂芝草；后漢書華陀傳：有漆葉青黏散；注引陀傳曰：青黏者，一名地節，一名黃芝，主理五臟，益精氣，本字書無黏字，相傳音女廉反；列仙傳云：呂尚服澤芝；抱樸子僊藥篇云：赤者如珊瑚，白者如截肪，黑者如澤漆，青者如翠羽，黃者如紫金，而皆光明洞徹如堅冰也。

A *Shuowen [jiesi]*²² szerint: „a [ling]zhi (芝), az nem más, mint a szellemek/istenek (gyógy)füve”. Az *Erya*²³ szerint: „[a fa lingzhi az a] xiu-zhi (茵芝)”. Guo Pu²⁴ szerint: „a [ling]zhi évente háromszor »virágzik«, a szerencse (gyógy)füve”. A *Szertartások feljegyzései*²⁵ belső szabályok című fejezetében említ egy [fán élő] taplófélet, a zhi-er gombát. Lu Zhi²⁶ kommentárja szerint „a zhi, az a fa [ling]zhi”. A *Chu elégiái*²⁷ [c. versgyűjtemény egyik verse] szerint: „háromszor virágzó szedek, hej, a hegyek közt”, Wang Yi szerint a „háromszor virágzó” a lingzhi egyik neve. A *Kései Han-kor története* című

16. Lin Zh. B. (2008) szerint a hazánkban is honos sárga gévagombát (*Laetiporus sulphureus*), míg Wu X. L. és Dai Y. Ch. (2005) szerint a *Ganoderma multiplicatum* fajt jelölheti.

17. Lin Zh. B. (2008), valamint Wu X. L. és Dai Y. Ch. (2005) szerint is a magyar névvel nem rendelkező *Ganoderma sinense* fajt jelölheti, melyet a kínaiak külön fajnak, a nyugati mikológusok azonban csak színváltozatnak tekintenek.

18. Wu Pu, az Északi és Déli dinasztiák korában élt híres orvos, Hua Tuo kései tanítványa. Fő műve, a mára már elveszett *Wu Pu Gyógynövénykönyve* 《吳普本草》 (III. század). Ez a rész és az ez utáni részek a mű kommentárjával szolgálnak.

19. Tao Hongjing (陶弘景, 456–536), költő, kalligráfus, taoista orvos, és természettudós. A hivatkozott mű, a *Híres orvosok egyéb feljegyzései* 《名醫別錄》 c. orvosi lexikon, mely 365 gyógynövény leírását tartalmazza.

20. Az említett hegységek többnyire a taoizmus szent hegyei. A Huo-hegy és a Heng-hegy, mely a taoizmus északi szent hegye a mai Shanxi tartományban található. A Tai-hegy a mai Shandong tartományban található és a taoizmus keleti szent hegye. A Hua-hegy szintén Shanxi tartományban található és a taoizmus nyugati szent hegye, a Song-hegy a mai Henan tartományban található és a taoizmus középső szent hegye. A Gaoxia pontos helye nem ismert.

21. A *Taiping Yulan* a Song-kor hatalmas terjedelmű lexikona, melyet a császári udvar utasítására Li Fang (李昉) és munkatársai állítottak össze 977–983 közt. Terjedelme 1000 kötet, 55 különböző tartalmi egységre oszlik, ezekben 4,7 millió kínai karakter található!

22. A művet a Han-kor híres tudósa, Xu Shen (許慎, kb. 58–147) állította össze kb. i. sz. 100-ra, de csak 121-ben jelent meg. A *Showen jiesi* az első kínai karakterértelmező szótárak egyike.

23. A mű a ma ismert legősibb, máig fennmaradt lexikon, szerzője ismeretlen, a kínai hagyomány a szerzőséget Zhou-hercegnek (周公), Konfuciusznak (孔子) vagy valamely tanítványának tulajdonítja. A téma neves szakértője, a svéd Karlgrén szerint a mű jelentős része az i. e. III. századtól kezdődően datálható. Az idézett részt a mű 13. fejezetében, a *Növény[neve]k kifejtése/magyarázata* (釋草) c. részben találjuk.

24. Guo Pu (276–324) Jin-kori taoista misztikus, földjős és a különös történetek gyűjtője volt. Több híres műhöz is kommentárt írt, ezek közül talán a leg-híresebb a *Hegyek és folyók könyvéhez* 《山海經》 írt kommentárja.

25. A *Szertartások feljegyzései* 《禮記》 a konfucianizmus öt szent könyvének egyike. A mű szerzőjének a kínai hagyomány Konfuciuszt (孔子) tartja.

26. Lu Zhi (?–192) a (keleti) Han-dinasztia minisztere, hadtudós és természettudós.

27. A *Chu elégiái* című versgyűjteményt a hagyomány Qu Yuan (屈原) és Song Yu (宋玉) munkájának tekinti, de valószínűleg évszázadokkal később, a Han-korban állították össze. Az idézett verssor a *Kilenc varázsének* című versciklus *Hegyek szelleme* 《九歌·山鬼》 című versében található. Magyarra Tökei Ferenc prózafordítása alapján Weöres Sándor ültette át a *szirt asszonya* címmel. A műfordításból a lingzhire vonatkozó utalás kimaradt: „Adnak enyhítő füvet a jóságos agg hegyek”. A szöszedatben Tokaji Zsolt ezt írja: „三秀 szan¹-hsziu⁴ bíbor szárú gomba”.

mű *Hua Tuo élete*²⁸ című részben szerepel lakkosan fénylő levél, qing-nian (青黏) por. A kommentárok szerint: „Ami a qingnian-t (青黏) illeti, egyesek szerint a soktérű salamonpecsét,²⁹ mások szerint pedig a sárga lingzhi, [amely] az öt zang-szervet uralja és az esszenciális qi-t növeli. Az *Írásjegyek könyvében*³⁰ nincs benne a nian (黏) írásjegy, az írásjegy fennmaradt, de hangalakja nem.” A *Halhatatlanok életrajza*³¹ című. mű szerint Lü Shang [gyógyszerként] tavi lingzhit fogyasztott. A *Baopuzi*³² című mű *A halhatatlanok gyógyszerei* című részében ez áll: „Ami a vöröset illeti, olyan mint a korall, a fehér olyan, mint a lemeztett állati zsír, a fekete olyan, mint a nedves lakk, a kékeszöld olyan, mint a jégmadár szárnya, a sárga pedig olyan, mint a bíbor-arany. Mind fényes és áttetsző, mint a tömör jég.

枸杞

Gouqi – Ördögcérna³³

味苦寒。主五內邪氣，熱中，消渴，周痺。久服，堅筋骨，輕身不老（御覽作耐老）。一名杞根，一名地骨，一名枸杞，一名地輔。生平澤。

Íze keserű, [jellege] hideg. Az öt belső szervet [ún. zang-szervet³⁴] károsító ártó qi-re hat, felmelegíti a középső [melegítőt], megszünteti a szomjúságot, és oldja a blokkokat. [Ha valaki] régóta fogyasztja, izmai és csontjai megerősödnek, teste könnyű[vé válik] és nem öregszi (A[*Taiping*] *Yulan*) szerint: elodázhathatják az öregséget). Egyesek qigen (杞根),³⁵ mások digu (地骨), megint mások gouji (苟忌), míg megintcsak mások difu (地輔) néven nevezik. Síkvidéken, nedves területeken nő.

吳普曰：枸杞，一名枸杞，一名羊乳。（御覽）

Wu Pu [a *Wu Pu Gyógynövénykönyve* c. művében] azt írja: A gouqi-t egyesek [más írásjegyekkel, de ugyancsak] gouqinak (枸杞), megint mások yangrunnak, azaz kecskecsöcs(é)nek nevezik. ([*Taiping*] *Yulan*).

名醫曰：一名羊乳，一名卻暑，一名仙人杖，一名西王母杖，生常山，及諸邱陵阪岸，冬採根，春夏採葉，秋採莖實，陰乾。

A *Híres orvos[ok egyéb feljegyzései* c. munka] szerint: Egyesek kecskecsöcs(é)nek, mások forróságtól óvónak nevezik, megint mások halhatatlanok pálcájának, míg megint mások a Nyugati Király Anya³⁶ pálcájának nevezik. A Chang-hegyen és a dombok lejtős oldalain terem. Télen a gyökerét, nyáron a levelét, ősszel a termését gyűjtik, árnyékos helyen szárítják.

案說文云：櫪，枸杞也。杞，枸杞也；廣雅云：地筋，枸杞也；爾雅云：杞，枸杞；郭璞云：今枸杞也；毛詩云：集于苞杞；傳云：杞，枸杞也；陸璣云：苦杞秋熟，正赤，服之輕身益氣；列仙傳云：陸通食藁盧木實；抱樸子僊藥篇云：象柴，一名托盧，是也。或名仙人杖，或云西王母杖，或名天門精，或名卻老，或名地骨，或名枸杞也。

A *Shuowen [jiez]* szerint: „A ji (櫪) nem más, mint a gouqi (枸杞). A qi (杞) szintén a gouqi-t jelöli.” A *Guangya*³⁷ szerint: „A dijin (地筋), azaz föld ina, nem más, mint a gouqi (枸杞).” Az *Erya* szerint: „A qi (杞) az nem más, mint a gouji (枸杞).” Guo Pu szerint: „a mai gouqi”. A *Dalok Könyve* [Mao mester gyűjteményében fennmaradt változata³⁸ egyik dalában ez szerepel]: „összegyűltek a dús qi-n³⁹”. A [kom-

28. A *Kései Han-kor története* című művet Fan Ye (范曄, 398–445) állította össze az V. században. A mű a Keleti Han-kor történetét és leghíresebb alakjait mutatja be i. sz. 25–220-ig. A hivatkozott rész a 112. kötetében található. Hua Tuo (140–208) a Han-kor híres orvosa. Életrajzát kései tanítványai, Wu Pu (吳普) és Fan A (樊阿) állították össze.

29. A kínai gyógyászatban használt gyógynövény, egyéb kínai neve: 萎蕤 (wēi-rúí). Egyéb nevei: orvosi vagy szagos salamonpecsét, lat. *Polygonatum odoratum* (Mill.) Druce.

30. Mára elveszett, az Északi és Déli dinasztiák korában (III–VI. század) használt karakterértelmező szótár. A cím jelentése: *Írásjegyek könyve*.

31. A mű szerzője/szerkesztője Liu Xiang (劉向, i. e. 77–6) a Han-kor híres konfuciusz tudósa volt. Művében több mint hetven halhatatlant sorol fel. Lü Shang (született: Jiang Ziya, 姜子牙) az i. e. XI. században élt, Zhou-beli Wen király miniszterelnöke volt.

32. A mű szerzője Ge Hong (葛洪, 283–343), alacsony rangú hivatalnok volt, aki különösen a taoista alkimia és az örök élet megszerzésére irányuló technikák iránt érdeklődött. Munkája 20 belső és 50 külső fejezetre oszlik. A *halhatatlanok gyógyszerei* című fejezet a Belső fejezetek közül a tizenegyedik.

33. Egyesek szerint a 枸杞 a közönséges ördögcérnát (lat. *Lycium barbarum* L), más források szerint a *Lycium chinense* Mill. fajt jelöli. Mivel a mai Kína területén mindkét faj őshonos, a megjelenésük igen hasonló, a kérdés, hogy a mű keletkezésének idején melyik fajt jelölte, egyértelműen nem eldönthető. A nyugati nyelvekben a kínai név kiejtésutánzó kiejtése alapján Gouji [ejtsd: godzsi] bogycéknént ismert. Legismertebb termőterülete a mai Ningxia Hui Nemzetiségi Autonóm terület, ahol nagy mennyiségben termesztik.

34. Az öt zang (五臟) vagy raktározó szerv a következők: szív (心), máj (肝), lép (脾), tüdő (肺) és a vesék (腎).

35. Ezek a nevek nem mind népi nevek. A qigen (杞根) például az ördögcérna gyökerének neve, amelyet a hagyományos kínai orvoslásban korábban szintén használtak. A digu (地骨), azaz a föld csontja vagy földcsont vélhetően a termés csonterősítő hatására utal, a gouji (苟忌) kiejtése pedig igen hasonló a növény hivatalos nevének kiejtéséhez, csak más írásjegyekkel írják. A difu (地輔) jelentése: földi segítség, vélhetően a termés hasznos voltára utal.

36. A Nyugati Király Anya (西王母) a kínai mitológia nyugati égtájt uraló istenanyja, aki a halhatatlanságot adó varázsszer birtokosa. Bővebben lásd: Tokaji (2002) 298–299.

37. «廣雅» a III. században összeállított lexikon, amelynek szerkesztője Zhang Yi (張揖). A mű az egy évszázaddal korábbi *Erya* («爾雅») kiegészítéseként született, szerkezete is az *Erya* szerkezetét követi.

38. A *Dalok Könyve* («詩經») a kínai irodalom legrégebbi dalgyűjteménye. A kötetben található dalokat a hagyomány szerint 3000 dal közül maga Konfuciusz válogatta. Eredeti példányait, számos filozófiai mű eredeti példányaival együtt Qin Shihuang Di (秦始皇帝) i. e. 213-ban sajnós elégettette, így a mai ismert változat rekonstruált változat. A Han-korban a *Dalok Könyvének* 4 szövegváltozata létezett, ezek közül a Mao Gong (毛公) magángyűjteményében elrejtett változat az egyetlen, amelyik fennmaradt. Ezt nevezik a *Dalok Könyve* Mao mester gyűjteményében fennmaradt változatának («毛詩»).

39. Az említett rész a *Dalok Könyve* 162. versének 4. versszakában található. Weöres Sándor magyar műfordításában így szerepel: „Gomolyognak a galambok, fölrebbenek és leszállnak, sörényes fűzfán hálnak.”

mentár⁴⁰) szerint: „A qi (杞) nem más, mint a gouji (枸櫞).” Lu Ji szerint: „A keserű qi ősszel melegít, élénkpiros, [aki] fogyasztja, teste könnyű[vé válik], növekszik qi-je.” A *Halhatatlanok életrajza* című mű szerint: „Lu Tong⁴¹ a tuolu (橐廬) fa⁴² gyümölcsét ette.” *Baopuzi* című mű *A halhatatlanok gyógyszerei* című részében ez áll: „Ezt a rózséhez hasonló [fácskát] egyesek helyesen tuolu-nak (托廬) nevezik. Nevezik még a halhatatlanok pálcájának, a Nyugati Király Anya pálcájának, az Ég Kapuja esszenciájának, az öregség távoltartójának, a föld csontjának, illetve gouqi-nak.”

丹沙

Dansha – Cinnabarit⁴³

味甘、微寒。主身體五藏百病，養精神、安魂魄，益氣，明目，殺精魅邪惡鬼。久服，通神明不老。能化為汞，生山谷。

Íze édes, [jellege] enyhén hideg. A test és az öt zang-szerv száz betegségére hat, táplálja az esszenciát⁴⁴ és a szellemet, nyugtatja a [halál után] eltávozó és a testhez kötött lelket, növeli a qi-t, [meg]világosítja a szemet, elpusztítja a démonokat és a megbetegítő ártó szellemeket. [Ha valaki] régóta fogyasztja, eljut az isteni tisztánlátásig és nem öregszik meg. Képes higannyá alakulni,⁴⁵ a völgyekben keletkezik.

(*太平御覽*引，多有生山谷三字，大觀本，作生符陵山谷，俱作黑字，考山谷是經文，後人加郡縣耳，宜改為白字，而以郡縣為黑字，下皆仿此)。

(A *Taiping Yulan* idézetekben a legtöbb helyen szerepel a „völgyekben keletkezik” három kínai karaktere. A *Daguan [időszak gyógynövénykönyve]*⁴⁶ című műben az áll, hogy a Fuling völgyeiben keletkezik, [az egész mondat] mind felete írásjeggyel szerepel.

Megvizsgálva „a völgyekben keletkezik” kifejezés eredetét, azt találjuk, hogy csak a „völgyekben keletkezik” a kanonikus szöveg, a helynevet később toldották hozzá, azt könnyű

fehér írásjegyre javítva és a helynevet írva feketével, a továbbiakban mindenütt ezt követjük.

吳普本草曰：丹沙，神農甘、黃帝苦，有毒。扁鵲苦，李氏大寒，或生武陵，採無時，能化朱成水銀，畏磁石，惡鹹水。

Wu Pu gyógynövénykönyve azt mondta: „a cinnabarit Shennong [*gyógynövénykönyve* szerint] édes, a Sárga Császár [*belső könyvei* c. műben Qi Bo⁴⁷ szerint] keserű, mérgező. Bian Que⁴⁸ [szerint] keserű, Li mester⁴⁹ szerint nagyon hideg [jellegű], talán Wulingban keletkezik. Gyűjtésének nincs [meghatározott] ideje. Vörös festékké⁵⁰ [és] higannyá alakítható. Taszítja a mágneses köveket,⁵¹ a sós víz⁵² árt neki.”

名醫曰：作朱，名真朱，光色如雲母，可析者良，生符陵山谷，採無時。

A *Híres orvos[ok egyéb feljegyzései* c. munka] szerint: valódi cinóbernek nevezik. Fénye és színe, mint a csillámpaláé, könnyen törhető. Fuling völgyeiben keletkezik. Gyűjtésének nincs [meghatározott] ideje.

人參

Ren Shen – Koreai ginszeng⁵³

味甘微寒。主補五藏，安精神，定魂魄，止驚悸，除邪氣，明目，開心益智。久服，輕身延年。一名人衛，一名鬼蓋。生山谷。

Íze édes, [jellege] enyhén hideg. Az öt zang-szervet uralja és támogatja. Megnyugtatja az esszenciát és a szellemet, elnyugtatja a [halál után] eltávozó és a testhez kötött lelket, megállítja a félelmet és a rettegést, megszünteti az ártó qi-t, [meg]világosítja a szemet, kinyitja a tudatot és növeli a bölcsességet. [Ha valaki] régóta fogyasztja, éveit [száma] megnö. *Ren xian*-nek és *gui gai*-nak is nevezik. A völgyekben nő.

吳普曰：人參一名土精，一名神草，一名黃參，一名血參，一名久微，一名玉精，神農甘小寒，桐君雷公苦，岐伯黃帝甘無毒，扁鵲有毒，生邯鄲，三月生葉，小

40. A *Dalok Könyve* Mao mester gyűjteményében fennmaradt változatában minden vershez tartozik kommentár (傳) is.

41. Lu Tong (陸通) a Három Királyság korában, Chu államban élt híres taoista remete.

42. A tuolu a gouqi egyik ősi, manapság már nem használt neve.

43. Az ásványi higany-szulfid neve: cinnabarit, festékként: cinóbernek vagy skarlátvörösnek nevezik.

44. A jing (精) vagy esszencia. Az élet eredeti, esszenciális formája, amely a növekedésért, fejlődésért és a fenntartásért felelős. Ez alkotja minden szerves élet alapját és ez az élettani változások forrása is.

45. A cinnabarit hevítésével elemi higany nyerhető ki.

46. Teljes címen: «*經史證類大觀本草*». A Tang Shen-wei (唐慎微) által összeállított mű 1108-ban jelent meg, 31+1 kötetben több mint 1700 gyógynövényt és egyéb gyógyszert, valamint 3000 receptet tartalmaz.

47. Qi Bo (岐伯), a Sárga Császár orvosa volt. A *Sárga Császár belső könyvei* című mű tulajdonképpen a Sárga Császár és Qi Bo párbeszéde.

48. Bian Que (扁鵲), legendás kínai orvos. Születésének és halálának ideje nem ismert. Életrajza Sima Qian (司馬遷, i. e. 145/135–86) történeti munkájában, a *történetíró feljegyzéseiben* is megtalálható. «*史記·扁鵲倉公列傳*»

49. Li Dang-zhi (李當之), Három Királyság korabeli orvos, Hua Tuo (華佗) tanítványa. Fő műve az egykötetes *Li Dang-zhi gyógynövénykönyve* «*李當之本草經*»

50. Cinóber vagy skarlátvörös festék (朱 illetve 朱紅色)

51. Ezt a jelenséget diamágnesességnek nevezzük.

52. Vízben gyakorlatilag oldhatatlan, és a savak is alig oldják. Királyvízben oldódik.

53. Lat. *Panax ginseng* L. A kínai név jelentése: ember(forma) gyökér. Más írásmóddal: 人蔘 [rén-shēn].

兌，枝黑，莖有毛，三月九月採根，根有頭足手面目如人（御覽）。

Wu Pu [a *Wu Pu Gyógynövénykönyve* c. művében] azt írja: „A ginszenget a föld esszenciájának nevezik, az istenek/szellemekek fűvének, sárga ginszengnek, vér(színű) ginszengnek, jiu wei-nek (久微) vagy jáde-esszenciának is nevezik. *Shenmong*-nál édes és kissé hideg. Tong úr⁵⁴ és Lei apó [elmélkedései a *gyógynövények elkészítéséről*]⁵⁵ c. művében] keserű. Qi Bo és a Sárga Császár szerint édes és nem mérgező. Bian Que [szerint] mérgező, Handan (邯鄲) [körül] nő. A harmadik [hold] hónapban nő ki a levele, [ekkor] kissé megváltozik, az ága fekete lesz, a gallyai szőrösek. A harmadiktól a kilencedik [hold] hónap közt gyűjthető a gyökere. A gyökérnek van feje, lába, keze, arca és szeme, mint egy embernek. ([*Taiping*] *Yulan*)”.

名醫曰：一名神草，一名人微，一名土精，一名血參，如人形者有神，生上黨及遼東，二月四月八月上旬採根，竹刀刮，暴乾，無令見風。

A *Híres orvos[ok egyéb feljegyzései* c. munka] szerint: „egyesek az istenek/szellemekek fűvének nevezik, mások ren wei (人微)-nek, megint mások a föld esszenciájának, vagy vér(színű) ginszengnek nevezik. Alakra olyan, mint egy ember és lelke van. Shangdangtól Liaodongig nő. Gyökere a második, negyedik és nyolcadik [hold] hónapban gyűjthető. Bambusz-késsel tisztítsuk, forró [levegő segítségével] szárítsuk, ne hagyjuk, hogy szél érje.”

茯苓

Fuling⁵⁶

味甘平。主胸脅逆氣（御覽作疝氣），憂恚，驚邪，恐悸，心下結痛，寒熱煩滿，欬逆，口焦舌乾，利小便。久服安魂養神，不飢延年。一名茯菟，（御覽作茯神，案元本云：其有抱根者，名茯神，作黑字）生山谷。

Íze édes, [jellege] semleges. A mellkasra és a bordák felső részén visszaáramló qi-re hat, az aggodalmat és haragot, a féltelmet és rettegést, valamint a szív alatt összeálló fájdalmat, a hideg és meleg kimerülését és telítődését, a nehéz légzést, a száj melegét és a nyelv szárazságát [uralja], jó hatással van a vizeletkiválasztásra. [Ha valaki] régóta fogyasztja, megnyugtatója a [halál után eltávozó] hun-lelket, táplálja a shen-t, nem éheznek, évei [száma] megnő. Egyesek futu (茯菟)-nak nevezik (A [*Taiping*] *Yulan*-ban fushen⁵⁷ (茯神) a neve,

a *Yuanben*-ben fekete betűkkel ez szerepel: „a gyökerével együtt fushennek (茯神) nevezik”, a völgyekben nő.

吳普曰：茯苓通神，桐君甘，雷公扁鵲甘無毒，或生茂州，大松根下，入地三丈一尺，二月七月採。（御覽）

Wu Pu [a *Wu Pu Gyógynövénykönyve* c. művében] azt írja: a fuling átjárja a szellemet. Tong úr [szerint] édes, Lei apó [elmélkedései a *gyógynövények elkészítéséről* c. művében] és Bian Que [szerint] édes, nem mérgező. Maozhou⁵⁸-ban nő a fenyők gyökerei alatt, a föld alatt úgy tíz méterrel⁵⁹. A másodiktól a nyolcadik (hold) hónapig gyűjthető ([*Taiping*] *Yulan*).

名醫曰：其有抱根者名茯神，生太山大松下，二月八月採，陰乾。

A *Híres orvos[ok egyéb feljegyzései* c. munka] szerint: „a gyökerével együtt fushennek (茯神) nevezik. a Tai-hegyen⁶⁰, fenyők tövében nő. A másodiktól a nyolcadik (hold) hónapig gyűjthető, árnyékos helyen szárítják.”

案廣雅云：茯神，茯苓也；范子計然云：茯苓，出嵩高三輔，列仙傳云：昌容采茯苓，餌而食之；史記褚先生云：傳曰，下有伏靈，上有兔絲，所謂伏靈者，在兔絲之下，狀似飛鳥之形，伏靈者，千歲松根也，食之不死；淮南子說林訓云：茯苓掘，兔絲死，舊作茯，非。

A *Guangya* szerint: A fushen (茯神), az nem más, mint a fuling. A *Fan mester stratégiá*⁶¹ című mű szerint: „a fuling a Song-hegyen háromszor is terem”. A *Halhatatlanok életrajza* című mű szerint „Chang Rong fulingot szedett, megsütötte és megette”. A *Történetírő feljegyzéseiben* Chu úr mondja: „A hagyomány szerint lent a fuling (伏靈), fent a tusi⁶² (兔絲). Amit fulingnak neveznek, az a tusi alatt van, alakja mint egy szárnyaló madaré. Ami a fulinget illeti, ezeréves fenyőgyökér, [aki] megeszi, nem hal meg.” A *Huainanzi* c. mű *Erdőkről* című fejezetében ezt olvashatjuk: „[Ha] a fulinget felszedjük, a tusi elpusztul.” Régen egyszerűen fu-nak (茯) nevezték, de az is lehet, hogy nem.

豬苓

Zhuling – Tüskegomba⁶³

味甘平。主痲瘡，解毒蠱注。（御覽作蛙）不祥，利水道。久服輕身耐老。（御覽作能老。）一名猥豬屎。生山谷。

54. Tong úr (桐君), a Sárga Császár korában élt híres orvos. Qi Bo kortársa. Híres művére, a *Gyógynövények gyűjtése* «採藥鏡» című munkára Tao Hongjing is hivatkozott.

55. «雷公炮炙論», Lei Xiao (雷敷) műve az V. században keletkezett. 3 kötetben 300 gyógyszerleírást tartalmaz.

56. Lat. *Wolfiporia extensa*, korábban *Poria cocos*. Egy magyar névvel nem rendelkező gombafaj, mely főként különböző fenyőfélék gyökerei közt nő.

57. A fushen igazából a gomba szkleróciumának középső része. (Egyes gombák, hogy az időjárás viszonyosságait átveszelhessék, ún. szkleróciumot fejlesztenek. A szklerócium tulajdonképpen egy túlélőképlet, kemény gombafonal-képződmény.)

58. A Tang-kortól a Qing-korig önálló tartomány a mai Sichuan (Szecsuan) tartomány területén.

59. 1 丈 [zhàng] = 10 尺 [chǐ] = 3,333 m, 1 尺 = 0,333 m. Ezek alapján a fentebb közölt adat pontosan: 10 333 m. A valóságban azonban közel sem ilyen mélyen, általában max. 1 méter mélyen terem.

60. A Tai-hegy (泰山) Kína öt szent hegyének egyike. Régi szövegekben olykor Tai-hegyként (太山) hivatkoznak rá, melynek jelentése: nagy hegy.

61. «范子計然» az V. században összeállított stratégiai munka. Szerzője Fan Li (范蠡), egy Yue-beli gazdag gyógyszerkereskedő.

62. Lat. *Cuscuta chinensis*, azaz: kínai aranka, egy élősködő gyomnövény.

63. Lat. *Polyporus umbellatus*, kínai: disznó-szarvasgomba. Hazánkban is honos, ízletes, ehető gomba, de védett faj. A természetközeli, idős erdők fogyása, a holt faanyag eltávolítása és étkezésre gyűjtése miatt veszélyeztetett.

Íze édes, [jellege] semleges. A maláriára hat, eltávolítja a mérgeket [és gátolja] azok visszaszivárgását. (A [Taiping] *Yulan*ban [egy másik] zhu (蛙) található.) Betegség esetén kedvezően hat a folyadékok útjára. Ha valaki régóta fogyasztja, teste könnyűvé válik és ellenáll az öregségnek. (A [Taiping] *Yulan* szerint [fogyasztója] megöregedhet.) Egyesek vadkantrágya [gombá]-nak nevezik. A völgyekben él.

吳普曰：豬苓，神農甘，雷公苦無毒。（御覽引云，如茯苓，或生冤句，八月採。）

Wu Pu [a *Wu Pu Gyógynövénykönyve* c. művében] azt írja: a túskegomba, Shennong [*Bencaojing* c. művében] édes, Lei apó [*elmékedései a gyógynövények elkészítéséről* c. művében] keserű, nem mérgező. (A [Taiping] *Yulan* szerint olyan, mint a Fuling,⁶⁴ de Yuanju⁶⁵-ben nő. A nyolcadik (hold)hónapban gyűjthető.

名醫曰：生衡山及濟陰冤句，二月八月採，陰乾。

A *Híres orvos[ok egyéb feljegyzései* c. munka] szerint: „A Heng-hegyen,⁶⁶ valamint Jiyinben [és] Yuanjuben él. A másodiktól a nyolcadik (hold)hónapig gyűjthető, árnyékos helyen szárítják.”

案莊子云：豕零，司馬彪注，作豕囊云，一名豬苓，根似豬卵，可以治渴。

Zhuangzi⁶⁷ szerint: zhuling (豕零), Sima Biao kommentárja szerint a zhunangot (豕囊) egyesek zhuling-nak (túskegombának) nevezik, gyökere olyan, mint a disznótrágya,⁶⁸ oltja a szomjúságot.

IRODALOM

Dobos László 2000. [Zhuangzi, 莊子] Csung Ce: *A Virágzó Délvidék igaz könyve* XVII–XXXIII. Fordította, jegyzetekkel ellátta és az utószót írta Dobos László. Palatinus, Budapest, 195.

[Jiuge] 《九歌》1998. *Kilenc varázsének*: (Csü Jüan [Qu Yuan, 屈原]: Kilenc dal). Az eredeti szöveg Weöres Sándor műfordításával, Tókei Ferenc előszavával, Tokaji Zsolt jegyzetével. Balassi Kiadó, Budapest. Kínai–magyar könyvek 7. (《九歌》) 68.

Lin Zh. B. 2008. [Lin Zhi-bin] 林志彬 编著: 《灵芝从神奇到科学》 [*Ganoderma lucidum: A mítosztól a tudományig*]. 北京: 北京大学医学出版社, 139.

[*Shennong Bencaojing*] 《神農本草經》 (i. e. II–I. század).

Tokaji Zsolt 2002. *Kínai jelképtár*. Szukits Könyvkiadó, Szeged, 314.

Wu X. L. és Dai Y. Ch. 2005. [Wu Xingliang] 吴兴亮, [Dai Yucheng] 戴玉成: 《中国灵芝图鉴》 [*A kínai lingzhi képeskönyve*]. 北京: 科学出版社, 229.

64. Lásd fentebb.

65. Régi település a mai Shandong tartomány területén.

66. Kína öt szent hegyének egyike a mai Hunan tartományban. Jiyin a mai Shandong tartomány területén található.

67. Zhuangzi (i. e. IV. század), híres kínai filozófus. Tanításai a *Zhuangzi* című műben található. A túskegomba említése a XXIV. fejezetben található: 藥也，其實堇也。桔梗也，雞壅也，豕零也，是時為帝者也，何可勝言！ Dobos László fordításában [más] növények szerepelnek: „[14.] az orvosságosfüvek közül – mint a sisakvirág, a katáng, a bársonyvirág vagy a szárcsagyökér – hogy mikor melyik a fő gyógyító, beszéddel elsodorni ugyan ki tudja?” Lásd: Dobos (2000) 86.

68. A 卵 [luān] tojást, sejtet és minden, tojáshoz hasonló alakú dolgot jelent. A gomba jellegzetes, labdához/tojáshoz hasonló alakjára utal.